

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2021-2022

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Ελένης Ηλία Μόκα
A.M.: 7340142101019

**Η δημόσια τάξη ως λόγος περιορισμού
των συνταγματικών δικαιωμάτων**

Επιβλέποντες:

- α) Νικόλαος Παπασπύρου (επιβλέπων)
- β) Σπυρίδων Βλαχόπουλος
- γ) Βασιλική Χρήστου

Αθήνα, Οκτώβριος 2022

Copyright © [Ελένη Μόκα, 2022]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΗΣ	6
i) Η τάξη γενικά	6
ii) Ηθική και νομική τάξη	6
iii) Ιδιωτική και δημόσια τάξη - Το δημόσιο συμφέρον	7
iv) Δημόσια τάξη και κρατική κυριαρχία	7
v) Αρμόδιο όργανο	
vi) Περιεχόμενο της δημόσιας τάξης	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΣΔΑ	10
i) Οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων	10
ii) Για τη δημόσια τάξη ειδικότερα	11
iii) Οι περιορισμοί των περιορισμών	12
iv) Η σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ ερμηνεία του όρου «δημόσια τάξη»	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΩΣ ΛΟΓΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ	14
i) Διάκριση από δημόσιο συμφέρον και εθνική ασφάλεια - Το άρθρο 48 του Συντάγματος	14
ii) Δημόσια τάξη υπό στενή και ευρεία έννοια	15
iii) Η δημόσια τάξη υπό στενή έννοια (δημόσια ασφάλεια)	16
iv) Οι κρατούσες αντιλήψεις	17
v) Δημόσια τάξη υπό ευρεία έννοια	18
vi) Η δημόσια υγεία	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV: Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΑΝΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	20
i) Το δικαίωμα της συνάθροισης	20
ii) Η ελευθερία άσκησης της θρησκευτικής λατρείας	28
iii) Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας	30
iv) Το δικαίωμα συνένωσης.....	33
v) Η ελευθερία της έκφρασης	36
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	43
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ – ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ – ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ	45

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚ: Αστικός Κώδικας
Α.Ν.: Αναγκαστικός Νόμος
ΑΠ: Άρειος Πάγος
Β.Δ.: Βασιλικό Διάταγμα
Γνωμ.: Γνωμοδότηση
ΔΕΕ: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΚ: Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕφΑθ: Διοικητικό Εφετείο Αθηνών
Διατ.: Διάταξη
ΔΣΑΠΔ: Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
Εγκ.: Εγκύκλιος
Εδ.: Εδάφιο
ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕισΑΠ: Εισαγγελέας Αρείου Πάγου
ΕισΕφΑθ: Εισαγγελέας Εφετών Αθηνών
ΕισΝΑΚ: Εισαγωγικός Νόμος του Αστικού Κώδικα
ΕΛ.ΑΣ.: Ελληνική Αστυνομία
ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΥΠ: Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΕφΑθ: Εφετείο Αθηνών
ΕφΘρ: Εφετείο Θράκης
ΕφΛαρ: Εφετείο Λάρισας
Κ.α.: και άλλα, και άλλοι, και άλλων
ΚΔΔιαδ: Κώδικας Διοικητικής Διαδικασίας
ΚΠολΔ: Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
Λ.χ.: λόγου χάρη
ΜονΠρΑθ: Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών
ΜονΠρΘεσ: Μονομελές Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης

Ν.: Νόμος

ΝαυτοδΠειρ: Ναυτοδικείο Πειραιά

Ν.Δ.: Νομοθετικό Διάταγμα

Ολ.: Ολομέλεια

Ό.π.: όπως παραπάνω

ΟΠΠΙ: Ομάδες Προστασίας Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων

Παρ.: παράγραφος

Π.Δ.: Προεδρικό Διάταγμα

Περ.: περίπτωση

ΠΚ: Ποινικός Κώδικας

ΠολΠρωτΑθ: Πολυμελές Πρωτοδικείο Αθηνών

ΠρΡεθ: Πρωτοδικείο Ρεθύμνου

Π.χ.: παραδείγματος χάρη

ΣΛΕΕ: Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

Συντ.: Σύνταγμα της Ελλάδας του 1975/1986/2001/2008/2019

Τ.: τόμος

ΤρΠλλαρ: Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λάρισας

ΦΕΚ: Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης

ΧΘΔΕΕ: Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δημόσια τάξη, υπό την έννοια της ευταξίας και ασφάλειας, συνδέεται άρρηκτα με την κρατική κυριαρχία, καθώς η διαφύλαξή της αποτελεί προϋπόθεση της υπόστασης ενός κράτους. Όταν γίνεται λόγος για δημόσια τάξη, ως επί το πλείστον πρόκειται για την εσωτερική τάξη, δηλαδή αυτήν που αναπτύσσεται στο εσωτερικό της επικράτειας ενός κράτους και η οποία περιλαμβάνει τις σχέσεις του κάθε ατόμου με το κράτος αυτό, καθώς και με το κοινωνικό σύνολο. Το περιεχόμενο της δημόσιας τάξης μεταβάλλεται ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο. Ο προσδιορισμός του περιεχομένου αυτού, όπως και η ίδια η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης, εναπόκειται στο ίδιο το κράτος που αφορά.

Στα πλαίσια της ελληνικής έννομης τάξης, η δημόσια τάξη αναγνωρίζεται στο Σύνταγμα ως αυτοτελώς προστατευόμενο έννομο αγαθό, με σειρά διατάξεων που αναφέρονται σε αυτήν. Αρμόδιο όργανο για την επιβολή και διατήρησή της είναι η Ελληνική Αστυνομία. Σε επίπεδο συνταγματικού δικαίου, ως δημόσια τάξη χαρακτηρίζεται η κατάσταση της κοινής ειρήνης που επικρατεί σε ορισμένο τόπο και χρόνο και επιτρέπει την αρμονική συμβίωση μεταξύ των μελών της κοινωνίας ενός κράτους¹. Υπό τη στενή της έννοια, η δημόσια τάξη ταυτίζεται με τη δημόσια ασφάλεια, δηλαδή την «ευταξία συνεπεία της γενικής υποταγής στην έννομη τάξη»². Υπό την ευρεία της έννοια, περιλαμβάνει επιπλέον και την ομαλή κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας³. Η κατάσταση που περιγράφεται και υπό τις δύο παραπάνω εκδοχές, δεν προσδιορίζεται πιο συγκεκριμένα στο Σύνταγμα ή στο νόμο, καθώς όπως προαναφέρθηκε το ειδικότερο περιεχόμενό της είναι μεταβλητό. Με άλλα λόγια, η δημόσια τάξη είναι αόριστη νομική έννοια.

Η δημόσια τάξη αποτελεί κατά το Σύνταγμα θεμιτό λόγο για την επιβολή ειδικών περιορισμών σε σειρά ατομικών δικαιωμάτων που αυτό κατοχυρώνει. Τούτο προβλέπεται από το Σύνταγμα άμεσα στις περιπτώσεις των δικαιωμάτων της συνάθροισης, της ελεύθερης άσκησης της θρησκευτικής λατρείας και της ιδιοκτησίας (άρθρα 11 παρ. 2, 13 παρ. 2 και 18 παρ. 3), καθώς και έμμεσα στις περιπτώσεις όπου η συνταγματική διάταξη περιέχει επιφύλαξη νόμου, π.χ. στις διατάξεις που αφορούν την προστασία προσωπικών δεδομένων και τις ελευθερίες συνένωσης και έκφρασης (άρθρα 9Α, 12 και 14). Αντίστοιχες προβλέψεις περιέχει και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Το περιεχόμενο που προσλαμβάνει η δημόσια τάξη ως λόγος περιορισμού είναι διαφορετικό για κάθε συνταγματικό δικαίωμα. Ο προσδιορισμός του περιεχομένου αυτού ή ορθότερα, η καθιέρωση των πλαισίων πέρα από τα οποία δεν μπορεί να γίνεται λόγος για δημόσια τάξη, οφείλει να σέβεται τον εγγυητικό χαρακτήρα των ατομικών ελευθεριών και να γίνεται με συστατική ερμηνεία. Αντίστοιχα, οι περιορισμοί που επιβάλλονται προς το σκοπό διαφύλαξης της δημόσιας τάξης, οφείλουν να είναι σύμφωνοι με την αρχή της αναλογικότητας ή, όπως προβλέπει η ΕΣΔΑ, με τη ρήτρα του «αναγκαίου μέτρου σε μια δημοκρατική κοινωνία». Η ανάγκη τήρησης αυτών των απαιτήσεων ενισχύεται από το γεγονός ότι οι περιορισμοί που επιβάλλονται χάριν της δημόσιας τάξης συνεπάγονται έντονη επέμβαση στην ιδιωτική σφαίρα, πολλές φορές με τη χρήση υλικής βίας.

Τα παραπάνω αναπτύσσονται αναλυτικά στα τρία πρώτα Κεφάλαια της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Τα Κεφάλαια αυτά πραγματεύονται την έννοια «δημόσια τάξη», πρώτα σε γενικό επίπεδο (Κεφάλαιο Ι) και στη συνέχεια ως λόγο περιορισμού των συνταγματικών

¹ ΑΠ (Ολ.) 4/2005, ΑΠ 840/2021, 58/2006.

² ΑΠ (Ολ.) 2/2017, ΑΠ 1519/2004.

³ ΣτΕ (Ολ.) 672/2021, 957/1978.

δικαιωμάτων στα πλαίσια της ελληνικής έννομης τάξης σε συνδυασμό με τις προβλέψεις της ΕΣΔΑ (Κεφάλαια II και III). Κατόπιν, στο Κεφάλαιο IV γίνεται αναλυτική παρουσίαση των παραπάνω επιμέρους δικαιωμάτων⁴ και αναδεικνύονται κυρίως τα ζητήματα αναλογικότητας που ανακύπτουν ως προς την επιβολή των περιορισμών. Στο τέλος, αντί επιλόγου, αναπτύσσεται ένας ορισμένος προβληματισμός γύρω από τα παραπάνω ζητήματα. Η υποστήριξη πλαισιώνεται με την παρουσίαση των απόψεων της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, καθώς και της νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΗΣ

i) Η τάξη γενικά

Την έννοια της τάξης (ή ευταξίας) τη συναντούμε τόσο στη φύση όσο και στην κοινωνία. Η λειτουργία που επιτελεί είναι ρυθμιστική και κανονιστική, καθώς αναφέρεται στη ρύθμιση σχέσεων βάσει ορισμένων κανόνων⁵.

Σε κοινωνικό επίπεδο, η ρύθμιση αυτή αφορά τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων. Οι κανόνες δυνάμει των οποίων ρυθμίζονται οι κοινωνικές σχέσεις μεταβάλλονται ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο. Συνεπώς, η έννοια «τάξη» δεν έχει σταθερό, αλλά μεταβλητό περιεχόμενο όταν αναφερόμαστε στην ανθρώπινη κοινωνία.

ii) Ηθική και νομική τάξη

Ανάλογα με το αν οι παραπάνω κανόνες αποτελούν ηθικές εντολές ή κανόνες δικαίου, γίνεται λόγος για ηθική και νομική τάξη αντίστοιχα⁶. Αρκετές φορές, οι κανόνες της κοινωνικής ηθικής αναγνωρίζονται και αυτοί ως κανόνες δικαίου («χρηστά ήθη», «ηθική», «συναλλακτικά ήθη»). Έτσι, για παράδειγμα, το Σύνταγμα προστατεύει το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1) και το δικαίωμα λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας (άρθρο 13 παρ. 2), εφόσον δεν προσβάλλονται, μεταξύ άλλων, τα χρηστά ήθη⁷. Επίσης, σύμφωνα με την ΕΣΔΑ, η προστασία της ηθικής αποτελεί θεμιτό λόγο για τον περιορισμό σειράς δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στη Συνθήκη, όπως λόγου χάρη το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8 παρ. 2), η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας (άρθρο 9 παρ. 2) και άλλα⁸. Ακόμα, στον Αστικό Κώδικα, απαγορεύεται η άσκηση δικαιώματος καθ' υπέρβαση των ορίων που θέτουν, μεταξύ άλλων, και τα χρηστά ήθη (άρθρο 281), η δε προσβολή

⁴ Πλην του δικαιώματος προστασίας προσωπικών δεδομένων (άρθρο 9Α Συντ.), για το οποίο θίγονται πλευρές στα υπόλοιπα Κεφάλαια.

⁵ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, σε Σκουρής Β. – Τάχος Α., Ειδικό Διοικητικό Δίκαιο, τεύχος 3, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 16.

⁶ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π..

⁷ Βλ. και άρθρο 93 παρ. 2 Συντ.: «Οι συνεδριάσεις κάθε δικαστηρίου είναι δημόσιες, εκτός αν το δικαστήριο κρίνει με απόφασή του ότι η δημοσιότητα πρόκειται να είναι επιβλαβής στα χρηστά ήθη...».

⁸ Βλ. και άρθρο 10 παρ. 2 ΕΣΔΑ περί ελευθερίας της έκφρασης, άρθρο 11 παρ. 2 ΕΣΔΑ περί ελευθερίας συνάθροισης και συνένωσης.

των χρηστών ηθών αποτελεί λόγο ακυρότητας μιας δικαιοπραξίας (άρθρο 178), ενώ μπορεί να θεμελιώσει και αδικοπρακτική ευθύνη (άρθρο 919)⁹.

iii) **Ιδιωτική και δημόσια τάξη - Το δημόσιο συμφέρον**

Περαιτέρω, η τάξη διακρίνεται σε ιδιωτική, όταν ρυθμίζει σχέσεις αποκλειστικά μεταξύ των ατόμων και σε δημόσια, όταν ρυθμίζει σχέσεις μεταξύ των ατόμων από τη μια μεριά και της κοινωνίας ή του κράτους από την άλλη.

Η δημόσια τάξη υπερτερεί έναντι της ιδιωτικής. Όπως προβλέπεται χαρακτηριστικά στον Αστικό Κώδικα αναφορικά με τη νομική τάξη, ενώ από τη μια μεριά «Οι ενοχές από σύμβαση ρυθμίζονται από το δίκαιο στο οποίο έχουν υποβληθεί τα μέρη» (άρθρο 25 εδάφιο α'), ωστόσο από την άλλη «Η ιδιωτική βούληση δεν μπορεί να αποκλείσει την εφαρμογή κανόνων δημόσιας τάξης» (άρθρο 3), δηλαδή οι κανόνες αναγκαστικού δικαίου υπερισχύουν της ιδιωτικής βούλησης¹⁰. Ακόμα, η αυτοδικία ως μέσο τήρησης και αποκατάστασης της ιδιωτικής τάξης, συγχωρείται μόνο κατ' εξαίρεση και στα όρια που την αναγνωρίζει ή την ανέχεται η δημόσια τάξη (άρθρα 282-283, 985-986 ΑΚ και άρθρο 331 ΠΚ)¹¹.

Τούτο συμβαίνει επειδή η δημόσια τάξη προορίζεται να υπηρετήσει συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου και του κράτους, που είναι ευρύτερα και υπέρτερα από τα ατομικά – ιδιωτικά συμφέροντα. Προορίζεται, δηλαδή, να υπηρετήσει αυτό που ονομάζεται δημόσιο ή γενικότερο συμφέρον. Το τελευταίο δεν περιορίζεται στη δημόσια τάξη, αλλά περιλαμβάνει ένα ευρύτερο πλέγμα κοινωνικών – κρατικών σκοπών (π.χ. υγιής δημοσιονομική κατάσταση του κράτους κ.ά.).

iv) **Δημόσια τάξη και κρατική κυριαρχία**

Η ιδιότητα ενός κράτους ως κυρίαρχου συνδέεται άρρηκτα με την ικανότητά του να διαφυλάξει με δικά του μέσα και με αποτελεσματικό τρόπο την ίδια την υπόστασή του. Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά, ο πρωταρχικός σκοπός κάθε κρατικής οργάνωσης «έγκειται εις την αυτοσυντήρησίν της και την προστασίαν της ιδίας της υπάρξεως»¹². Με τη σειρά της, η υπόσταση ενός κράτους προϋποθέτει τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειάς του, γι' αυτό και «το θεμελιώδες και ειδικόν γνώρισμά του (κράτους) ως "μηχανισμού καταναγκασμού" ... αποτελεί την ουσίαν παντός κράτους ...»¹³. Συνεπώς, η δημόσια τάξη αποτελεί αναγκαίο απότοκο της κρατικής κυριαρχίας και δεν τελεί σε συνάρτηση με ορισμένη μορφή πολιτεύματος: κάθε πολίτευμα προϋποθέτει την υπόσταση ενός κράτους, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει τη δημόσια τάξη και ασφάλεια¹⁴.

⁹ Σύμφωνα δε, με το άρθρο 200 ΑΚ, τα συναλλακτικά ήθη λαμβάνονται υπόψη ως κριτήριο για την ερμηνεία των συμβάσεων, ενώ κατά το άρθρο 288 ΑΚ η εκπλήρωση μιας παροχής πρέπει να γίνεται σύμφωνα με αυτά.

¹⁰ Σημειώνεται ότι εδώ, η έννοια της δημόσιας τάξης είναι διαφορετική από την έννοια που προσλαμβάνει στο άρθρο 33 ΑΚ, καθώς και στο συνταγματικό και στο ποινικό δίκαιο.

¹¹ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 17-18.

¹² Μάνεσης Α., Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, Ιστ', εκδόσεις Αρμενόπουλος 1962, σελ. 58

¹³ Μάνεσης Α., ό.π..

¹⁴ Δρόσος Ι., «Δημόσια τάξη» και «δημόσια ασφάλεια», προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο Ιωάννη Δεληγιάννη σε Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου, τόμος 35, τεύχος 2, Απρίλιος – Ιούνιος 1991, όπου σημειώνεται επιπλέον ότι τούτο είναι ανεξάρτητο από το ότι οι εκάστοτε κρατούντες επιδιώκουν να εμφανίσουν τη

Βασική συνέπεια των παραπάνω διαπιστώσεων είναι ότι ο προσδιορισμός του περιεχομένου και η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης ενός κράτους εναποτίθεται αποκλειστικά σε αυτό το ίδιο, καθώς εκείνο είναι που ορίζει υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να υπάρξει¹⁵.

Προς επίρρωση του συμπεράσματος αυτού, σημειώνεται ότι ακόμα και στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η δημόσια τάξη ενός κράτους μέλους αναγνωρίζεται ως λόγος παρέκκλισης του από την εφαρμογή των κανόνων που επιβάλλουν την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων εντός της Ένωσης (άρθρα 45 παρ. 3, 52 παρ. 1, 62 και 65 παρ. 1 περ. β' ΣΛΕΕ). Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ, πρώην ΔΕΚ) έχει αναπτύξει πλούσια νομολογία σχετικά με το ζήτημα αυτό¹⁶, υιοθετώντας την προσέγγιση ότι δεν είναι δυνατό να υπάρξει ενωσιακός ορισμός της έννοιας «δημόσια τάξη», διότι αυτή αποτελεί ζήτημα που εναπόκειται σε κάθε κράτος μέλος¹⁷.

Επίσης, ο Γενικός Κανονισμός της Ε.Ε. για την Προστασία Προσωπικών Δεδομένων (GDPR)¹⁸ προβλέπει ότι το πεδίο εφαρμογής του δεν καταλαμβάνει την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από τις αρχές των κρατών μελών για λόγους προστασίας και πρόληψης έναντι κινδύνων που απειλούν τη δημόσια ασφάλειά τους (άρθρο 2 περ. δ).

Ακόμα, η θέσπιση από την Ένωση μέτρων για την πρόληψη της εγκληματικότητας, του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, καθώς και ειδικότερων μέτρων για την πρόληψη και καταστολή της τρομοκρατίας και των συναφών δραστηριοτήτων, στα πλαίσια του Χώρου Ελευθερίας Ασφάλειας και Δικαιοσύνης, δεν θίγει σύμφωνα με το άρθρο 72 ΣΛΕΕ την άσκηση των ευθυνών που εμπίπτουν στα κράτη μέλη για την τήρηση της δημόσιας τάξης και τη διαφύλαξη της εσωτερικής ασφάλειας.

δική τους ασφάλεια ως ασφάλεια του κράτους και, προκειμένου να διατηρήσουν ένα συγκεκριμένο πολίτευμα, ή την θέση τους μέσα σε αυτό, εμφανίζουν μια σειρά από μέτρα σαν να επιβάλλονταν από τις ανάγκες διατήρησης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για μέτρα που υπερακοντίζουν αυτές τις ανάγκες και εντάσσονται στις δικές τους σκοπιμότητες, καθώς και ότι ήδη η ρήτρα της ΕΣΔΑ «αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία» σημαίνει ότι η δημόσια τάξη και ασφάλεια μπορεί να νοηθεί και έξω από τα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

¹⁵ Δρόσος Ι., ό.π.

¹⁶ Βλ. ΔΕΚ/ΔΕΕ, απόφαση της 02/05/2018, συνεκδ. υποθέσεις C-331/16 και C-366/16, Κ. ΚΑΙ Η. Φ. / Ολλανδία, Βέλγιο, απόφαση της 13/07/2017, υπόθεση C-193/16, Ε κατά Subdelegación del Gobierno en Álava / Ισπανία, απόφαση της 17/11/2011, υπόθεση C-434/10, Aladzhoz/Βουλγαρία, απόφαση της 17/11/2011, υπόθεση C-430/10, Gaydarogon/Βουλγαρία, απόφαση της 27/04/2006, υπόθεση C-441/02, Επιτροπή κατά Γερμανίας, απόφαση της 29/04/2004, συνεκδ. υποθέσεις C-482/01 και C-493/01, Ορφανόπουλος και Oliveri / Γερμανία, απόφαση της 26/11/2002, υπόθεση C-100/01, Oteiza Olazabal/Γαλλία, απόφαση της 18/05/1982, συνεκδ. υποθέσεις 115 και 116/1981, Adoui και Cornuaille/Βέλγιο.

¹⁷ Θέτει, ωστόσο, ως προϋποθέσεις για το επιτρεπτό της παρέκκλισης, το να προβλέπει το κράτος μέλος τις ίδιες κυρώσεις (όχι απαραίτητα ποινικές) και για τους υπηκόους του, να υπάρχει πάντα αναφορά σε ατομική περίπτωση, να πρόκειται για πραγματική, ενεστώσα και αρκούντως σοβαρή απειλή κατά θεμελιώδους συμφέροντος της κοινωνίας, να προβλέπονται διαδικαστικές και δικονομικές εγγυήσεις, καθώς επίσης να μη λαμβάνονται υπόψη οικονομικά κριτήρια.

¹⁸ Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27^{ης} Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ.

Συνεπώς, οι ενωσιακές υποχρεώσεις των κρατών μελών έχουν ως όριο τη δημόσια τάξη της χώρας ή απλούστερα την αυτοσυντήρηση του κράτους¹⁹.

ν) Αρμόδιο όργανο

Αφού λοιπόν η δημόσια τάξη έχει πάντα ως σημείο αναφοράς το εσωτερικό ενός κράτους, η ελληνική δημόσια τάξη ρυθμίζει σχέσεις που αναπτύσσονται εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας. Η διαφύλαξη της αποτελεί αποστολή του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη (πρώην Δημόσιας Τάξης)²⁰ και είναι ανατεθειμένη κατά βάση στην Ελληνική Αστυνομία (ΕΛ.ΑΣ.)²¹, που αποτελεί ιδιαίτερο ένοπλο Σώμα Ασφαλείας²² και υπάγεται στο παραπάνω Υπουργείο²³.

vi) Περιεχόμενο της δημόσιας τάξης

Η δημόσια τάξη συνίσταται στον «έννομο βιοτικό ρυθμό» (ΑΠ 985/1982) μιας κοινωνίας και χαρακτηρίζεται «ως αυτοτελές έννομο αγαθό, το οποίο αποτελεί μια συγκεκριμένη κατάσταση (ένα ποιοτικό μέγεθος) αντιληπτή με τις αισθήσεις μας και σε κάθε περίπτωση εμπειρικά επαληθεύσιμη, της οποίας οι φορείς (δηλαδή αυτοί που την βιώνουν ως κατάσταση) έχουν συμφέρον στη διατήρησή της, ανάγοντάς την έτσι (στο αφηρημένο πεδίο κρίσης) σε αξία»²⁴.

Αυτή η κατάσταση έχει περιεχόμενο το οποίο παραλλάσσει «εκάστοτε αναλόγως των επικρατουσών σε κάθε χρόνο και τόπο κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών»²⁵. Το ίδιο και ανά κλάδο δικαίου, το περιεχόμενο της έννοιας είναι άλλοτε στενότερο και άλλοτε ευρύτερο. Για παράδειγμα, στο ποινικό δίκαιο η δημόσια τάξη έχει κατ' ανάγκη στενότερο περιεχόμενο από αυτό π.χ. των άρθρων 33 ΑΚ και 905 παρ. 2 ΚΠολΔ όπου εμφανίζεται ως λόγος μη εφαρμογής αλλοδαπού δικαίου και αλλοδαπού δεδικασμένου αντίστοιχα²⁶, διαφορετικά κάθε παράβαση κανόνα δικαίου θα συνιστούσε ποινικό αδίκημα. Στον δε Ποινικό Κώδικα, ως δημόσια τάξη νοείται αυτή που προστατεύουν οι διατάξεις του ΣΤ' Κεφαλαίου του Ειδικού Μέρους (άρθρα 183-199).

Πέραν των ανωτέρω, η δημόσια τάξη διαπιστώνεται από τα αρμόδια όργανα ενόψει κάποιου συγκεκριμένου γεγονότος και κατά κάποιο τρόπο αρνητικά: εκείνο που διαπιστώνεται είναι η

¹⁹ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 20.

²⁰ Βλ. άρθρο 1 του Ν.2800/2000 (ΦΕΚ Α' 41/29-02-2000): «Το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, μέσα στα πλαίσια του Συντάγματος και των νόμων, έχει ως αποστολή: α. Την κατοχύρωση και διατήρηση της δημόσιας τάξης. β. Την προστασία της δημόσιας και κρατικής ασφάλειας.....».

²¹ Αρμόδια επίσης είναι και η Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (Ε.Υ.Π.).

²² Βλ. άρθρο 13 παρ. 1 του Ν.4249/2014 (ΦΕΚ Α' 73/24-03-2014).

²³ Βλ. και Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 6, όπου γίνεται διάκριση μεταξύ αστυνόμευσης με την ευρεία έννοια του όρου, που αφορά τις κρατικές επεμβάσεις και την οποία επιτελούν οι περισσότερες πολιτικές διοικητικές υπηρεσίες όλων των Υπουργείων, και σε αστυνόμευση με τη στενή έννοια του όρου, που αφορά την κοινωνική ειρήνη και επιτελείται κυρίως από τις Υπηρεσίες του Υπουργείου της Δημόσιας Τάξης.

²⁴ Μανωλεδάκης Ι., Επιβουλή της δημόσιας τάξης, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 5.

²⁵ ΕφΑθ 33/1965.

²⁶ Άρθρο 33 ΑΚ: «Διάταξη αλλοδαπού δικαίου δεν εφαρμόζεται, αν η εφαρμογή της προσκρούει στα χρηστά ήθη ή γενικά στη δημόσια τάξη». Άρθρο 905 παρ. 2 ΚΠολΔ: «Το μονομελές πρωτοδικείο κηρύσσει εκτελεστό τον αλλοδαπό τίτλο, εφόσον είναι εκτελεστός κατά το δίκαιο του τόπου όπου εκδόθηκε και δεν είναι αντίθετος προς τα χρηστά ήθη ή προς τη δημόσια τάξη».

διατάραξη, απειλή ή διακινδύνευσή της. Συνεπώς, δεν είναι παράδοξη η απουσία συνταγματικού ή νομοθετικού ορισμού της έννοιας «δημόσια τάξη». Αντίθετα, αποτελεί εγγενές στοιχείο, αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη φύση της, το να είναι αυτή ανεπίδεκτη ενός ορισμού που να της προσδίδει αυτός μόνος, συγκεκριμένο περιεχόμενο. Οποιαδήποτε λοιπόν προσπάθεια ορισμού της έννοιας αυτής, στην πραγματικότητα περιορίζεται στο να θέσει πλαίσια πέραν των οποίων μια ενέργεια δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι διαταράσσει ή απειλεί τη δημόσια τάξη²⁷.

Τα πλαίσια αυτά καθορίζονται με βάση το Σύνταγμα. Όπως παρατηρείται²⁸, «η δημόσια τάξη είναι έννοια με ευρύ και αρκετά ρευστό περιεχόμενο ..., το περιεχόμενό της καθορίζεται από τα δεδομένα της κοινής πείρας, η κρίση της αστυνομίας για το αν ορισμένο μέτρο δικαιολογείται από λόγους δημόσιας τάξης, υπόκειται σε πλήρη δικαστικό έλεγχο. Αλλά και αν ακόμη η δημόσια τάξη θεωρηθεί ότι ανήκει στις λεγόμενες ακαθόριστες έννοιες που ο προσδιορισμός του περιεχομένου της έχει, στην προκειμένη περίπτωση, επαφεί από το νόμο στη διακριτική εξουσία των αστυνομικών αρχών, και πάλι δεν μπορεί να ασκείται κατ' αρέσκειαν. Έχει πηγή και όρια το Σύνταγμα και τους νόμους. Και οφείλει να κινείται μέσα σ' αυτά. Η δε τυχόν υπέρβασή τους ελέγχεται από τα δικαστήρια ... τα ακραία όρια της διακριτικής εξουσίας της αστυνομίας υλοποιούνται από ορισμένες αρχές που απορρέουν από το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος»²⁹.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΣΔΑ

ι) Οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων

Όλα τα συνταγματικά δικαιώματα υπόκεινται σε περιορισμούς. Ένας πρώτος εγγενής περιορισμός είναι ο εννοιολογικός προσδιορισμός του περιεχομένου καθενός, που οριοθετεί το πεδίο προστασίας του. Οι καθαυτοί περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων διακρίνονται σε γενικούς και ειδικούς. Οι γενικοί περιορισμοί είναι συνταγματικές διατάξεις γενικότερης σημασίας, όπως η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ.³⁰ Οι ειδικοί περιορισμοί προβλέπονται στη συνταγματική διάταξη που θεσπίζει το κάθε δικαίωμα. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και δικαιώματα τα οποία είναι ανεπιφύλακτα, δηλαδή δεν τίθενται ειδικοί περιορισμοί για αυτά. Οι ειδικοί περιορισμοί διακρίνονται σε άμεσους (γνήσιους) όταν τίθενται άμεσα από τη συνταγματική διάταξη και σε έμμεσους, όταν η συνταγματική διάταξη τους επιφυλάσσει υπέρ του νόμου ή υπέρ των διοικητικών και δικαστικών αρχών. Με τη σειρά της, η επιφύλαξη υπέρ του νόμου διακρίνεται και αυτή σε ειδική και γενική, ανάλογα αντίστοιχα με το αν συνοδεύεται (π.χ. άρθρο 9 Συντ.) ή όχι (π.χ. άρθρο 5 παρ. 3 Συντ.) από συνταγματικά καθορισμένες προϋποθέσεις, μέσω των οποίων οριοθετείται εκ των προτέρων το περιεχόμενο του νόμου αυτού. Ο νόμος υπέρ του οποίου τίθεται η επιφύλαξη ονομάζεται

²⁷ Δρόσος Ι., «Δημόσια τάξη» και «δημόσια ασφάλεια», ό.π..

²⁸ Μάνεσης Α., Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, Συνταγματική θεωρία και πράξη 1954-1979, τ. Ι, εκδόσεις Σάκκουλα, 1980, σελ. 653-654.

²⁹ Βλ. και Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 2005, σελ. 480, όπου σημειώνεται ότι: «...δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο καθορίζουν οι ισχύοντες ποινικοί (προπάντων) νόμοι ..., όμως στα όρια του Συντάγματος».

³⁰ Το ζήτημα εάν σε αυτούς συγκαταλέγεται η με βάση το άρθρο 5 παρ. 1 εδάφιο β' Συντ. υποχρέωση άσκησης των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά τρόπο που δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη ή το κατά το άρθρο 25 παρ. 4 εδάφιο β' Συντ. χρέος της εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης, εκφεύγει του αντικειμένου της παρούσας εργασίας, γι' αυτό και δεν θα εξεταστεί.

εκτελεστικός και διακρίνεται σε απλό εκτελεστικό, όταν η σχετική συνταγματική διάταξη μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα, και σε οργανικό ή οργανωτικό όταν η έκδοσή του αποτελεί προϋπόθεση για την υλοποίηση του δικαιώματος και ο οποίος δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς αντικατάστασή του από διατάξεις ισοδύναμου αποτελέσματος. Ο εκτελεστικός νόμος αφορά κατά την κρατούσα άποψη τον ουσιαστικό νόμο, επομένως περιλαμβάνει τόσο τον τυπικό νόμο όσο και την κανονιστική πράξη της διοίκησης. Τέλος, σημειώνεται ότι πέρα από τους περιορισμούς, ορισμένα συνταγματικά δικαιώματα υπόκεινται και σε αναστολή, δυνάμει του άρθρου 48 Συντ. για το οποίο θα γίνει λόγος αναλυτικότερα στη συνέχεια.

ii) Για τη δημόσια τάξη ειδικότερα

Το Σύνταγμα μεριμνά σε αρκετές διατάξεις του για τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης. Στις διατάξεις αυτές συγκαταλέγεται μεταξύ άλλων και το άρθρο 105 παρ. 4 Συντ. που επιφυλάσσει αποκλειστικά στο ελληνικό κράτος τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειας στο Άγιο Όρος³¹.

Κατά βάση όμως, η δημόσια τάξη τίθεται στο Σύνταγμα ως θεμιτός λόγος για την επιβολή ειδικών περιορισμών σε σειρά ατομικών δικαιωμάτων. Τούτο γίνεται είτε άμεσα με ρητή αναφορά για τα δικαιώματα της συνάθροισης, της άσκησης της θρησκευτικής λατρείας και της ιδιοκτησίας (άρθρα 11 παρ. 2, 13 παρ. 2 και 18 παρ. 3 Συντ. αντίστοιχα) είτε έμμεσα με επιφύλαξη (γενική) υπέρ του νόμου. Η δεύτερη περίπτωση περιλαμβάνει τα δικαιώματα της συνένωσης (άρθρο 12 παρ. 1-3 Συντ.) και της έκφρασης (άρθρο 14 παρ. 1 Συντ.). Περιλαμβάνει, επίσης, το δικαίωμα προστασίας από τη συλλογή, επεξεργασία και χρήση των προσωπικών δεδομένων ή αλλιώς, το δικαίωμα πληροφοριακής αυτοδιάθεσης (άρθρο 9Α Συντ.). Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα την προστασία των προσωπικών δεδομένων, ο Ν. 4624/2019 (ΦΕΚ Α' 137/29-08-2019) με τον οποίο κυρώθηκε ο Γενικός Κανονισμός (Ε.Ε.) για την Προστασία Προσωπικών Δεδομένων (GDPR), προβλέπει (άρθρα 22, 24, 25) ότι σε περίπτωση σημαντικής απειλής για τη δημόσια ασφάλεια, είναι επιτρεπτή η επεξεργασία ακόμα και ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, δηλαδή (άρθρο 9 παρ. 1 GDPR) των δεδομένων που αποκαλύπτουν τη φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, τα πολιτικά φρονήματα, τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις ή τη συμμετοχή σε συνδικαλιστική οργάνωση, καθώς και των γενετικών και βιομετρικών δεδομένων και των δεδομένων που αφορούν την υγεία, τη σεξουαλική ζωή ή τον γενετήσιο προσανατολισμό.

Περαιτέρω, σε ορισμένες περιπτώσεις το Σύνταγμα προστατεύει και αυτοτελώς καθεμιά από τις επιμέρους εκφάνσεις της δημόσιας τάξης (προστασία από το έγκλημα, πολίτευμα, δικαιοσύνη, δημόσια υγεία, αδιατάρακτη λειτουργία δημοσίων υπηρεσιών), για τις περισσότερες από τις οποίες θα γίνει λόγος αναλυτικά παρακάτω. Εδώ αρκούμαστε στο να αναφερθούμε στις συνταγματικές διατάξεις που απαγορεύουν την απεργία και την εκδήλωση υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος στους δικαστικούς λειτουργούς και στους υπηρετούντες στα Σώματα Ασφαλείας ή θέτουν περιορισμούς στην άσκηση των δικαιωμάτων αυτών από τους δημοσίους υπαλλήλους (άρθρα 23 παρ. 2 εδάφιο β' και 29 παρ. 3 Συντ.). Ακόμα, επισημαίνουμε τις περιπτώσεις όπου η πρόληψη, διερεύνηση και καταστολή του εγκλήματος, ιδιαίτερα των σοβαρών ποινικών

³¹ Άρθρο 105 παρ. 4 Συντ.: «Η ακριβής τήρηση των αγορευτικών καθεστώτων τελεί ως προς το πνευματικό μέρος υπό την ανώτατη εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ως προς το διοικητικό μέρος υπό την εποπτεία του Κράτους, στο οποίο ανήκει αποκλειστικά και η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειας».

αδικημάτων, αποτελούν λόγους που τίθενται κατά περίπτωση από το Σύνταγμα, άμεσα ή έμμεσα, ως λόγοι για την επιβολή ειδικών περιορισμών στην προσωπική ελευθερία (άρθρο 5 παρ. 3 Συντ. σε συνδυασμό με άρθρα 6, 7 και 8 Συντ.), στο δικαίωμα ελεύθερης κίνησης και εγκατάστασης στη χώρα και εισόδου και εξόδου από αυτήν (άρθρο 5 παρ. 4 Συντ., καθώς και ερμηνευτική δήλωση), στο δικαίωμα πληροφόρησης (άρθρο 5Α Συντ.), στο άσυλο της κατοικίας (άρθρο 9 παρ. 1 Συντ.), στην προστασία των προσωπικών δεδομένων (άρθρο 9Α Συντ.) και στο απόρρητο των επικοινωνιών (άρθρο 19 Συντ.), ενώ η αμετάκλητη ποινική καταδίκη για ορισμένα εγκλήματα συνιστά λόγο για την απαγόρευση άσκησης των δικαιωμάτων του εκλέγειν (άρθρο 51 παρ. 3 Συντ.) και του εκλέγεσθαι (άρθρο 55 παρ. 1 Συντ.). Στα ποινικά αδικήματα περιλαμβάνονται πλην εξαιρέσεων και αυτά του Κεφαλαίου ΣΤ' του ειδικού μέρους του Ποινικού Κώδικα περί επιβουλής της δημόσιας τάξης, μεταξύ των οποίων και τα εγκλήματα των άρθρων 187Α, 187Β και 187Γ περί τρομοκρατίας.

Αντίστοιχα, στην ΕΣΔΑ, που κυρώθηκε αρχικά με το Ν. 2329/1953 (ΦΕΚ Α' 68/21-03-1953) και εκ νέου με το Ν.Δ. 53/1974 (ΦΕΚ Α' 256/20-09-1974), και αποτελεί δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 1 Συντ. αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού δικαίου με αυξημένη τυπική ισχύ, η δημόσια τάξη αναγνωρίζεται ρητά ως θεμιτός λόγος για τον περιορισμό σειράς δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση. Έτσι, η ΕΣΔΑ επιτρέπει για λόγους δημόσιας ασφάλειας και προάσπισης της τάξης τον περιορισμό του δικαιώματος δημόσιας διεξαγωγής μιας δίκης που αποτελεί επιμέρους έκφανση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο β'), σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, της κατοικίας και της αλληλογραφίας (άρθρο 8 παρ. 2), καθώς και των ελευθεριών σκέψης, συνείδησης και θρησκείας (άρθρο 9 παρ. 2), έκφρασης (άρθρο 10 παρ. 2), συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11 παρ. 2) και μετακίνησης (άρθρο 2 παρ. 3 Τέταρτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου)³². Επίσης επιτρέπει τον περιορισμό για λόγους δημόσιας ωφέλειας, του δικαιώματος σεβασμού της περιουσίας (άρθρο 1 παρ. 1 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου).

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, ισχύουν όσα αναφέρθηκαν παραπάνω. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ) δεν περιέχει αντίστοιχες με την ΕΣΔΑ ρητές προβλέψεις σε σχέση με τη δημόσια τάξη. Ωστόσο, δυνάμει του άρθρου 52 παρ. 3 και 4 αυτού, η έννοια και η εμβέλεια των προστατευτικών του διατάξεων είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η ΕΣΔΑ, επιτρεπομένης της παροχής ευρύτερης προστασίας από το δίκαιο της Ένωσης, τα δε δικαιώματα πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών.

iii) Οι περιορισμοί των περιορισμών

Οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν είναι ούτε αυτοί από την πλευρά τους ανέλεγκτοι και απεριόριστοι. Τα όριά τους καθορίζονται από γενικές αρχές, οι οποίες απορρέουν από το ίδιο το Σύνταγμα, τους λεγόμενους «περιορισμούς των περιορισμών».

Έτσι λοιπόν, οι περιορισμοί των δικαιωμάτων πρέπει να προκύπτουν από σαφή διάταξη νόμου ή του Συντάγματος, να έχουν αντικειμενικό και απρόσωπο χαρακτήρα, να είναι σύμφωνοι με τις

³² Με τις ίδιες διατάξεις, η ΕΣΔΑ προβλέπει επίσης ως θεμιτούς λόγους επιβολής περιορισμών και την εθνική ασφάλεια, την οικονομική ευημερία της χώρας, την πρόληψη ποινικών παραβάσεων, την υγεία και τα δικαιώματα των τρίτων.

αρχές της αναλογικότητας και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και φυσικά, να μη θίγουν την ουσία ή τον πυρήνα του δικαιώματος. Από τη νομολογία τίθεται επιπλέον και η απαίτηση τα μέτρα να δικαιολογούνται από λόγους γενικότερου δημόσιου ή κοινωνικού συμφέροντος. Όσον αφορά ειδικότερα την αρχή της αναλογικότητας, αυτή απολαμβάνει και ρητής κατοχύρωσης στο άρθρο 25 παρ. 1, εδάφιο δ' Συντ. και περιλαμβάνει τρεις πτυχές: α) την αναγκαιότητα των μέσων, β) την καταλληλότητα - προσφορότητά τους για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και γ) τη *stricto sensu* αναλογικότητα, υπό την έννοια ότι οι δυσμενείς συνέπειες του μέτρου δεν πρέπει να τελούν σε προφανή δυσαναλογία προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

Τα παραπάνω αφορούν, φυσικά, και τους περιορισμούς που επιβάλλονται χάριν προστασίας της δημόσιας τάξης. Αντίστοιχα στην ΕΣΔΑ, οι διατάξεις που εκτέθηκαν πιο πριν και αναφέρονται στη δημόσια τάξη απαιτούν όλες με πανομοιότυπη διατύπωση τα τυχόν περιοριστικά μέτρα να προβλέπονται από το νόμο και να είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία.

iv) Η σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ ερμηνεία του όρου «δημόσια τάξη»

Και η ίδια η οριοθέτηση, όμως, του περιεχομένου της έννοιας «δημόσια τάξη» ως λόγου περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών θα πρέπει να πληροί τις απαιτήσεις σεβασμού του εγγυητικού τους χαρακτήρα, ο οποίος επιβάλλει γενικότερα μια συγκεκριμένη θεώρηση των εννόμων αγαθών που προστατεύει το Σύνταγμα³³. Τούτο ισχύει ακόμα περισσότερο στην περίπτωση της δημόσιας τάξης, δεδομένου ότι οι περιορισμοί που επιβάλλονται προς το σκοπό διαφύλαξης της συνιστούν έντονη κρατική επέμβαση, πολλές φορές με τη χρήση υλικής βίας, στην ιδιωτική σφαίρα.

Έτσι, υποστηρίζεται³⁴ η ανάγκη μιας περιγραφικής και αξιολογικά ουδέτερης θεώρησης της δημόσιας τάξης στην προκειμένη περίπτωση, μέσω μιας ερμηνείας της έννοιας που να είναι εναρμονισμένη τόσο με το Σύνταγμα και όσο και με την ΕΣΔΑ.

Προς το σκοπό αυτό, είναι αναγκαίο να λαμβάνεται υπόψη και η σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ έχει καταλήξει, με βάση τις αρχές που ενσωματώνονται και τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ, στη διαμόρφωση ορισμένων κριτηρίων, η πλήρωση των οποίων απαιτείται για να θεωρηθεί αποδεκτός ένας περιορισμός που βασίζεται στην επίκληση λόγων προστασίας της δημόσιας τάξης. Με αυτό τον τρόπο, έχει περιορίσει το νοηματικό εύρος του όρου «δημόσια τάξη» ως θεμιτού λόγου επιβολής περιορισμών.

³³ Παπαστυλιανού Χ., Η ερμηνεία του όρου Δημόσια Τάξη ως περιορισμός των ατομικών ελευθεριών στην ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα, αναδημοσίευση στο Civilitas.GR, 2007.

³⁴ Παπαστυλιανού Χ.,ό.π..

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΩΣ ΛΟΓΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ι) Διάκριση από δημόσιο συμφέρον και εθνική ασφάλεια – Το άρθρο 48 του Συντάγματος

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, θα πρέπει καταρχήν να διακρίνουμε την έννοια της δημόσιας τάξης από τις έννοιες του δημοσίου συμφέροντος και της εθνικής ασφάλειας.

Το δημόσιο ή γενικότερο συμφέρον συνιστά έννοια ευρύτερη από την έννοια της δημόσιας τάξης, η οποία υπάγεται σε αυτό και το εξυπηρετεί³⁵. Ως εκ τούτου, οι διατάξεις που αναφέρονται στο δημόσιο ή γενικότερο συμφέρον³⁶ μπορεί να αφορούν και τη δημόσια τάξη. Δεν ισχύει όμως και το αντίστροφο. Στις περιπτώσεις δηλαδή όπου γίνεται αναφορά στη δημόσια τάξη, δεν μπορεί το εννοιολογικό περιεχόμενο αυτής να ερμηνεύεται διασταλτικά σε σημείο να «τείνει ... διευρυνόμενο, να ταυτισθεί με το δημόσιο ή γενικό συμφέρον»³⁷. Μια τέτοια εξέλιξη θα οδηγούσε σε υπέρμετρο περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Από την άλλη, η εθνική ασφάλεια αποτελεί μερικότερη έννοια σε σχέση με τη δημόσια τάξη και εντάσσεται στο εννοιολογικό της περιεχόμενο. Ειδικότερα, η δημόσια τάξη διακρίνεται σε εσωτερική και εξωτερική, ανάλογα με το αν ο κίνδυνος προέρχεται από ενέργειες εντός της επικράτειας ενός κράτους ή εκτός αυτής³⁸. Βεβαίως, η εθνική ασφάλεια ενέχει ως έννοια και μια αυτοτέλεια³⁹. Σε κάθε περίπτωση, όταν μία διάταξη αναφέρεται συγκεκριμένα στην εθνική ασφάλεια⁴⁰, δεν επιτρέπεται να νοηθεί ότι πρόκειται συνολικά για τη δημόσια τάξη, δηλαδή και για την εσωτερική. Μια τέτοια θεώρηση μπορεί να οδηγήσει σε επικίνδυνες ατραπούς⁴¹.

Διαφορετικό από τα παραπάνω είναι το ζήτημα ότι όταν ένα κράτος δέχεται σοβαρό και άμεσο πλήγμα στην εθνική του ασφάλεια εξαιτίας εξωτερικής απειλής, έχει ακόμα μεγαλύτερη ανάγκη τη διατήρηση της τάξης στο εσωτερικό του, με τη λήψη πιο αυστηρών μέτρων από ό,τι σε συνθήκες ομαλότητας. Σχετικά, η διάταξη του άρθρου 48 του Συντάγματος προβλέπει σε περίπτωση πολέμου, επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικού κινδύνου ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου (νόμος περί κατάστασης πολιορκίας), τη σύσταση εξαιρετικών δικαστηρίων και την προσωρινή αναστολή του συνόλου ή μέρους των συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν, μεταξύ άλλων, το απαραβίαστο της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής και το άσυλο της κατοικίας, τα δικαιώματα έκφρασης, συνάθροισης, συνένωσης, συνδικαλιστικής ελευθερίας και απεργίας, καθώς και εκείνων που απαγορεύουν την υπαγωγή ιδιωτών σε στρατιωτικά δικαστήρια και τη λήψη ατομικών διοικητικών μέτρων περιοριστικών της ελεύθερης κίνησης, εγκατάστασης, εισόδου και εξόδου από τη χώρα⁴².

³⁵ Βλ. παραπάνω, Κεφάλαιο Ι, υπό (iii).

³⁶ Βλ. π.χ. άρθρο 17 παρ. 1 Συντ..

³⁷ Μάνεσης Α., Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, ό.π., σελ. 653-654.

³⁸ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 21-23.

³⁹ Αρμόδιες για τη διαφύλαξη της είναι κυρίως οι Ένοπλες Δυνάμεις υπό το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας.

⁴⁰ Π.χ. άρθρα 19 παρ. 1, 22 παρ. 4 Συντ..

⁴¹ Για παράδειγμα, σχετικά με την άρση του απορρήτου των επικοινωνιών, ο Ν. 2225/1994 (ΦΕΚ Α' 121/20-07-1994), εκτελεστικός του άρθρου 19 παρ. 1 Συντ., προβλέπει πιο αυστηρές διαδικαστικές προϋποθέσεις όταν πρόκειται για διερεύνηση εγκλήματος από αυτές που προβλέπει όταν πρόκειται για λόγους εθνικής ασφάλειας.

⁴² Βλ. και άρθρο 15 παρ. 1 ΕΣΔΑ, σύμφωνα με το οποίο: «*Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους, έκαστον υψηλόν συμβαλλόμενον μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων, εν τω απαιτουμένω υπό της καταστάσεως απολύτως*

Πράγματι, μια εξωτερική απειλή ενδέχεται να έχει ως αποτέλεσμα τη γένεση και εκδήλωση και εσωτερικής απειλής, άρα τη διαταραχή και της εσωτερικής δημόσιας τάξης. Από την άλλη, η εσωτερική απειλή ως αιτία, δεν δύναται κατά το άρθρο 48 Συντ. να δικαιολογήσει τη λήψη των παραπάνω μέτρων, παρά μόνο αν πρόκειται για ένοπλο κίνημα κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος⁴³.

ii) Δημόσια τάξη υπό στενή και ευρεία έννοια

Σε επίπεδο συνταγματικού δικαίου, ως δημόσια τάξη χαρακτηρίζεται η κατάσταση κοινής ειρήνης που επικρατεί σε ορισμένο χρόνο και τόπο, δηλαδή η κατάσταση κοινωνικής ηρεμίας που επιτρέπει στα άτομα να συμβιώνουν ειρηνικά μεταξύ τους⁴⁴.

Ως προς το τι περιλαμβάνει η κατάσταση αυτή, είναι ζήτημα ερμηνείας και θα πρέπει να κρίνεται διαφορετικά για κάθε συνταγματική διάταξη και σύμφωνα πάντα με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να γίνει αναφορά στην με αριθμό 957/1978 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο προέβη σε διάκριση μεταξύ δημόσιας τάξης υπό στενή και υπό ευρεία έννοια, με την πρώτη να περιλαμβάνει τη δημόσια ασφάλεια και στη δεύτερη να εντάσσεται επιπλέον η ομαλή κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας. Σύμφωνα με την απόφαση, η τελευταία δύναται να συνίσταται στη συνεχή και αδιατάρακτη λειτουργία των υπό ουσιαστική έννοια δημοσίων υπηρεσιών που εμφανίζουν αυξημένο κοινωνικό ενδιαφέρον και είναι απολύτως ουσιώδους σημασίας για τη ζωή της ολότητας και απαραίτητες για τη θεραπεία των αναγκών του κοινού⁴⁵.

Η θεωρητική θεμελίωση της παραπάνω διάκρισης αναπτύσσεται γλαφυρά στην εισήγηση του εισηγητή της υπόθεσης Συμβούλου Μ. Δεκλερής. Ο εισηγητής, αναφερόμενος στη δημόσια τάξη υπό στενή έννοια, την οποία *«αποτελεί το τρίπτυχον δημόσια ασφάλεια – υγεία – ευταξία»*, υποστήριξε ότι *«είναι πρόδηλον ότι πρόκειται περί θεωρητικής εκδοχής δημοσίας τάξεως παρωχημένου πολιτικού συστήματος (κράτος χωροφύλαξ) αντιστοιχούντος εις το εκλιπόν φιλελεύθερον οικονομικόν σύστημα (LAISSER-FAIRE) και έχοντος μάλλον στοιχειώδη δομήν εξασφαλίζουσαν τας βασικάς λειτουργίας του κράτους (άμυναν – ασφάλειαν – δικαιοσύνην)»*. Στη συνέχεια, αναπτύσσοντας τον όρο υπό ευρεία έννοια, ο εισηγητής σημείωσε ότι: *«η δημόσια τάξις συγχρόνου πολιτικού συστήματος με ανεπτυγμένον διοικητικόν μηχανισμόν εξασφαλίζοντα την παροχήν πολλαπλών κοινωνικών υπηρεσιών, είναι έννοια ευρύτερα και βαίνει πέραν της*

αναγκαίω ορίω και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορρεούσας εκ του διεθνούς δικαίου».

⁴³ Με το Σύνταγμα του 1975 δεν περιλήφθηκε στο άρθρο 48 ως αιτία η περίπτωση της σοβαρής διαταραχής ή έκδηλης απειλής της δημόσιας τάξης και ασφάλειας της χώρας εξαιτίας εσωτερικών κινδύνων, που προβλεπόταν στο άρθρο 91 του Συντάγματος του 1952.

⁴⁴ ΑΠ (Ολ.) 4/2005, ΑΠ 840/2021, 58/2006.

⁴⁵ Ομοίως και η ΓνωμΕισΑΠ 4/1999. Βλ. επίσης, ΔΕΚ, απόφαση της 10/10/1984, υπόθεση C-72/83, Campus Oil Limited κ.ά. κατά Minister for Industry and Energy κ.ά. / Ιρλανδία, και ειδικότερα την αγόρευση του Γενικού Εισαγγελέα Sir Godron Slynn, ο οποίος διέκρινε τη δημόσια ασφάλεια από τη δημόσια τάξη, υποστηρίζοντας ότι η δημόσια τάξη είναι έννοια ευρύτερη, αφού, σύμφωνα με την προηγούμενη νομολογία του δικαστηρίου, περιλαμβάνει θεμελιώδη δικαιώματα ενός κράτους.

εξασφαλίσεως των ειρημένων στοιχειωδών λειτουργιών του κράτους. Κατά την σύγχρονον συνεπώς εννοίαν, η δημοσία τάξις ... περιλαμβάνει και την αρχήν της συνεχούς λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών, ήτις εκφράζει την αέναον παροχήν των ζωτικής σημασίας κοινωνικών υπηρεσιών, ήν εγγυάται το σύγχρονον κράτος. Επομένως εις κίνδυνον τίθεται η δημοσία τάξις όταν απειλείται όχι μόνον διάπραξις αδικημάτων αλλά και η διακοπή ή ουσιώδης διατάραξις των ειρημένων δημοσίων υπηρεσιών, λαμβανομένων υπό την ουσιαστικήν αυτών έννοιαν. Εις την πρώτην περίπτωσιν πρόκειται περί απειλής κατά της δημοσίας ασφαλείας, ενώ εις την δευτέραν θίγονται έτερα εξ ίσου ζωτικά συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου, όπως έχουν διαμορφωθεί εις την σύνθετον υφήν της βιομηχανικής κοινωνίας υπό την εγγύησιν του συγχρόνου κράτους. Η δευτέρα, ευρύτερα έννοια της δημοσίας τάξεως διέπει το σύγχρονον διοικητικόν δίκαιον εις το οποίον δεσπόζει η αρχή του δημοσίου συμφέροντος».

Την υιοθέτηση της διάκρισης αυτής επιβεβαίωσε και πρόσφατα η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την με αριθμό 672/2021 απόφασή της.

Η ανάπτυξη που θα ακολουθήσει στηρίζεται στην παραπάνω διάκριση, καθώς τούτο κρίνεται σκόπιμο για μεθοδολογικούς λόγους, με την επισήμανση ότι ακόμα και υπό την ευρεία έννοιά της, η δημόσια τάξη ως λόγος περιορισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων θα πρέπει να ερμηνεύεται στενά⁴⁶.

iii) Η δημόσια τάξη υπό στενή έννοια (δημόσια ασφάλεια)

Η δημόσια τάξη υπό στενή έννοια ταυτίζεται με τη δημόσια ασφάλεια. Όπως γίνεται δεκτό, αυτή συνίσταται στην προστασία κεντρικής σημασίας εννόμων αγαθών, όπως η ζωή, η υγεία, η ελευθερία και η ιδιοκτησία του ατόμου, καθώς και η ακεραιότητα της έννομης τάξης και των κρατικών θεσμών⁴⁷. Κατ' άλλη διατύπωση, δημόσια τάξη υπό στενή έννοια είναι η «επικρατούσα στο κράτος ευταξία συνεπεία της γενικής υποταγής στην έννομη τάξη»⁴⁸ ή αλλιώς, η «ειρηνική και ήρεμη συνύπαρξη των πολιτών υπό την κυριαρχία του κράτους και του δικαίου»⁴⁹.

Η ευταξία ή ευνομία σημαίνει την τήρηση ή μη αντίθεση τόσο σε συγκεκριμένο κάθε φορά κανόνα δικαίου όσο και στο σύνολο της κρατούσας έννομης τάξης ή με άλλα λόγια του κρατούντος πολιτειακού – κοινωνικού – οικονομικού καθεστώτος σε ένα κράτος⁵⁰. Επομένως, περιλαμβάνεται εδώ και το πολίτευμα⁵¹. Υπ' αυτή την έννοια, η απόπειρα βίαιης κατάλυσης του πολιτεύματος (άρθρο 14 παρ. 3 περ. γ, άρθρο 48 και άρθρο 120 παρ. 3 και 4 Συντ.) συνιστά λόγο δημόσιας τάξης.

⁴⁶ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 22-23.

⁴⁷ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 519.

⁴⁸ ΑΠ (Ολ.) 2/2017, ΑΠ 1519/2004. Βλ. επίσης αιτιολογική έκθεση επί του σχεδίου του μετέπειτα ψηφισθέντος Ν. 4855/2021 (ΦΕΚ Α' 215/12-11/2021).

⁴⁹ ΑΠ 11/1987.

⁵⁰ Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 17.

⁵¹ Βλ. και άρθρο 11 παρ. 1 του Ν. 4249/2014, σύμφωνα με το οποίο, η ΕΛ.ΑΣ. έχει ως αποστολή, μεταξύ άλλων, και «την προστασία του Κράτους και του δημοκρατικού πολιτεύματος, στα πλαίσια της συνταγματικής τάξης ...». Βλ. επίσης Θάνου Β., Το δικαίωμα του απορρήτου των επικοινωνιών και οι παράνομες παρακολουθήσεις, Εφημερίδα των Συντακτών, 25/08/2022.

Σύμφωνα με πρόσφατη νομολογία της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου⁵², η έννομη τάξη, στην οποία επιδιώκεται η υποταγή, ταυτίζεται με την κρατική βούληση. Θα πρέπει όμως εδώ να τονιστεί, ότι σε ένα συνταγματικό κράτος δικαίου, η κρατική βούληση οριοθετείται από την αρχή της νομιμότητας (άρθρο 1 παρ. 3 Συντ.) και πάντοτε υπό τον όρο σεβασμού των δικαιωμάτων των πολιτών⁵³.

iv) Οι κρατούσες αντιλήψεις

Ένα ιδιαίτερο ζήτημα που έχει απασχολήσει εδώ, και ειδικότερα σε σχέση με τα δικαιώματα έκφρασης, άσκησης της θρησκευτικής λατρείας και συνένωσης, αφορά τις κρατούσες αντιλήψεις. Σύμφωνα με μία άποψη, αυτές οι αντιλήψεις, ακόμα και οι ηθικές και αισθητικές, εντάσσονται στο εννοιολογικό περιεχόμενο της δημόσιας τάξης⁵⁴. Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Άρειος Πάγος, ο οποίος σε παλαιότερη νομολογία του έχει διαπιστώσει ότι η δημόσια τάξη περιλαμβάνει τους θεμελιώδεις κανόνες και αρχές που κρατούν σε ορισμένο χρόνο στη χώρα και απηχούν τις κρατούσες δικαϊκές, εθνολογικές, πολιτειακές, θρησκευτικές, κοινωνικές, ηθικές και οικονομικές αντιλήψεις, διαπιστώνοντας μάλιστα ότι υπάρχει αντίθεση προς τη δημόσια τάξη όταν προσβάλλονται οι αντιλήψεις αυτές⁵⁵.

Στην άποψη αυτή έχει ασκηθεί κριτική στη βάση του ότι καταλήγει στην επιλεκτική προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων, τα οποία με αυτό τον τρόπο μετατρέπονται από δικαιώματα των διαφωνούντων σε δικαιώματα (μόνο) των συμφωνούντων. Ότι, αντίθετα, η διατάραξη της δημόσιας τάξης δεν μπορεί να προέλθει από το γεγονός ότι κάποιος ενοχλούνται από πεποιθήσεις διαφορετικές από τις δικές τους, αλλά μόνο από συγκεκριμένες ενέργειες που αποσκοπούν στην διατάραξη της δημόσιας τάξης⁵⁶. Πράγματι, πρόκειται για μια αντίληψη που δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι και το ΕΔΔΑ έχει κρίνει⁵⁷ ότι για να θεωρηθεί ο περιορισμός μιας δραστηριότητας ως συμβατός με την προστασία της δημόσιας τάξης θα πρέπει η συγκεκριμένη δραστηριότητα να αποσκοπεί και όχι απλά να έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία βίαιων επεισοδίων, επομένως ότι ο πλουραλισμός πρέπει να γίνεται σεβαστός σε μια δημοκρατική κοινωνία.

⁵² ΑΠ (Ολ.) 2/2017. Βλ. και ΑΠ 1519/2004.

⁵³ Παπασπύρου Ν., Είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η νέα ρύθμιση για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων; *The Art of Crime*, τεύχος 11/ 2021.

⁵⁴ Μάνεσης Α., Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, *ό.π.*, σελ. 653-654.

⁵⁵ ΑΠ 985/1982.

⁵⁶ Παπαστυλιανού Χ., Η ερμηνεία του όρου Δημόσια Τάξη, *ό.π.*.

⁵⁷ ΕΔΔΑ, Serif κατά Ελλάδος, 14/12/1999. Βλ. και Αναφορά της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, Sadik κατά Ελλάδος, 04/04/1995.

ν) Δημόσια τάξη υπό ευρεία έννοια

Ανεξάρτητα από το πώς δύναται να νοηθεί κάθε φορά, η δημόσια ασφάλεια αποτελεί το ελάχιστο περιεχόμενο που μπορεί να προσλάβει η δημόσια τάξη σε όλες τις περιπτώσεις όπου αυτή προβλέπεται ως λόγος περιορισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Υπό την ευρεία της έννοια, η δημόσια τάξη περιλαμβάνει επιπλέον και την ομαλή κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας. Το εάν και σε ποιες περιπτώσεις μπορεί η δημόσια τάξη να εκληφθεί υπ' αυτή την έννοια, αποτελεί ζήτημα που ερίζεται. Δεκτική τέτοιας ερμηνείας φαίνεται να είναι η περίπτωση της επίταξης πραγμάτων. Με την προαναφερόμενη απόφαση με αριθμό 957/1978 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, έγινε δεκτό ότι η διάταξη του άρθρου 18 παρ. 3 Συντ. αναφέρεται στη δημόσια τάξη υπό ευρεία έννοια. Η άποψη αυτή έχει επικριθεί⁵⁸ με το αιτιολογικό ότι συστέλλει ασφυκτικά τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας. Θέμα ερμηνείας δεν ανακύπτει στην περίπτωση των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, καθώς η ίδια η διάταξη του άρθρου 11 παρ. 2 Συντ. αναφέρεται ρητά τόσο στη δημόσια ασφάλεια όσο και στην ομαλή κοινωνική και οικονομική ζωή (μιας περιοχής). Και στις δύο περιπτώσεις πάντως (άρθρο 18 παρ. 3 και άρθρο 11 παρ. 2 Συντ. αντίστοιχα), η διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής θα πρέπει να είναι σοβαρή προκειμένου να δικαιολογήσει τον περιορισμό. Τα σχετικά ζητήματα θα αναλυθούν λεπτομερώς στο επόμενο Κεφάλαιο.

Η ομαλή κοινωνική και οικονομική ζωή μιας χώρας περιλαμβάνει τη συνεχή και αδιατάρακτη λειτουργία των υπό ουσιαστική έννοια δημοσίων υπηρεσιών, δηλαδή των υπηρεσιών που ικανοποιούν ζωτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου. Στο άρθρο 92 παρ. 2 του Ν.4808/2021 (ΦΕΚ Α' 101/19-06-2021), ως επιχειρήσεις που παρέχουν τέτοιες υπηρεσίες χαρακτηρίζονται, μεταξύ άλλων, οι επιχειρήσεις ή εκμεταλλεύσεις παροχής υγειονομικών υπηρεσιών, διύλισης και διανομής ύδατος, παραγωγής και διανομής ηλεκτρικού ρεύματος ή καύσιμου αερίου, παραγωγής ή διύλισης ακάθαρτου πετρελαίου, μεταφοράς προσώπων και αγαθών από την ξηρά, τη θάλασσα και τον αέρα, τηλεπικοινωνιών και ταχυδρομείων, αποχέτευσης και απαγωγής ακάθαρτων υδάτων και λυμάτων και αποκομιδής και εναποθέσεως απορριμμάτων, φορτοεκφόρτωσης και αποθήκευσης εμπορευμάτων στα λιμάνια.

Σημειώνεται εδώ ότι σύμφωνα με το ΔΕΚ/ΔΕΕ⁵⁹, η διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου παροχής προϊόντων πετρελαίου (άρα, συνολικά ενεργειακών προϊόντων, καθώς επίσης και νερού) είναι ζήτημα δημόσιας ασφάλειας, δηλαδή δημόσιας τάξης υπό στενή έννοια, καθώς τα αγαθά αυτά «είναι θεμελιώδους σημασίας για την ύπαρξη των κρατών αφού από αυτά εξαρτώνται όχι μόνο η λειτουργία της οικονομίας του αλλά προπαντός οι θεσμοί και οι θεμελιώδεις δημόσιες υπηρεσίες και αυτή ακόμη η επιβίωση του πληθυσμού τους ... Ο σκοπός διασφάλισης ανά πάσα στιγμή ενός κατώτατου ορίου εφοδιασμού σε πετρέλαιο υπερβαίνει καθαρά οικονομικής φύσης εκτιμήσεις και μπορεί επομένως να αποτελέσει στόχο που εμπίπτει στην έννοια της δημόσιας ασφάλειας». Αντίστοιχα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εντάσσει στη δημόσια ασφάλεια την προστασία και ανθεκτικότητα υποδομών ζωτικής σημασίας⁶⁰.

⁵⁸ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 419.

⁵⁹ ΔΕΚ, απόφαση της 10/10/1984, υπόθεση C-72/83, Campus Oil Limited κ.ά. κατά Minister for Industry and Energy κ.ά / Ιρλανδία.

⁶⁰ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 24/07/2020 σχετικά με τη στρατηγική της Ε.Ε. για την Ένωση Ασφάλειας 2020-2025.

Η ομαλή και αδιατάρακτη λειτουργία των υπό ουσιαστική έννοια δημοσίων υπηρεσιών προστατεύεται και αυτοτελώς στη διάταξη του άρθρου 23 παρ. 2 Συντ. που θέτει περιορισμούς στο δικαίωμα της απεργίας για το προσωπικό των υπηρεσιών αυτών⁶¹. Στις υπηρεσίες αυτές, πέραν του Προσωπικού Ασφαλείας, προβλέπεται από το νόμο και η υποχρέωση διάθεσης Προσωπικού Ελάχιστης Εγγυημένης Υπηρεσίας για την αντιμετώπιση στοιχειωδών αναγκών του κοινωνικού συνόλου κατά τη διάρκεια της απεργίας⁶².

vi) Για τη δημόσια υγεία

Όσον αφορά την υγεία, αυτή αναγνωρίζεται στο Σύνταγμα, τόσο ως ατομικό (άρθρο 5 παρ. 5) όσο και ως κοινωνικό δικαίωμα (άρθρο 21 παρ. 3). Η δημόσια υγεία εμφανίζεται επίσης στο Σύνταγμα και ως αυτοτελής λόγος περιορισμού συνταγματικών δικαιωμάτων. Πρόκειται για τις περιπτώσεις της ελευθερίας μετακίνησης (ερμηνευτική δήλωση άρθρου 5 σε συνδυασμό με παρ. 4 ίδιου άρθρου), του δικαιώματος ιδιοκτησίας (άρθρο 18 παρ. 3 περί επίταξης πραγμάτων) και της απαγόρευσης καταναγκαστικής εργασίας (άρθρο 22 παρ. 4 περί επίταξης προσωπικών υπηρεσιών).

Επιπλέον, δεν αμφισβητείται ότι η υγεία αποτελεί αγαθό ζωτικής σημασίας τόσο για το άτομο όσο και για το κοινωνικό σύνολο. Ως εκ τούτου, ότι οι δημόσιες υπηρεσίες υγείας αποτελούν υπηρεσίες υπό ουσιαστική έννοια, των οποίων η λειτουργία επιβάλλεται να παραμένει συνεχής και αδιατάρακτη.

Υποστηρίζεται περαιτέρω ότι η δημόσια υγεία αποτελεί ταυτόχρονα και στοιχείο της δημόσιας ασφάλειας. Δηλαδή, ότι εντάσσεται στο εννοιολογικό περιεχόμενο της δημόσιας τάξης υπό στενή έννοια, αφού η υγεία και η επιβίωση του πληθυσμού ενός κράτους συνιστά προϋπόθεση της υπόστασής του⁶³. Έτσι, κατά τον εισηγητή Σύμβουλο του ΣτΕ, Μ.Δεκλερή⁶⁴, η δημόσια τάξη περιλαμβάνει το κλασικό τρίπτυχο «ασφάλεια – υγεία – ευταξία». Αντίστοιχα, σύμφωνα με την με αριθμό 1681/2022 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας⁶⁵: «στην έννοια του σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια ... περιλαμβάνεται και ο σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια υγεία, η διαφύλαξη της οποίας αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της δημόσιας ασφάλειας». Σημειώνεται ακόμα εδώ και η εκτίμηση που περιέχεται στην από Μαρτίου 2021, «Λευκή Βίβλο για την Προστασία του Πολίτη», του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, ότι: «το εννοιολογικό περιεχόμενο της ασφάλειας διευρύνθηκε και βάθυνε... Σε αυτό το πλαίσιο, η ασφάλεια σήμερα έχει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά: α) σύνθετη, λόγω των πολλών και διαφορετικών απειλών,

⁶¹ Άρθρο 23 παρ. 2, εδάφια γ' και δ', Συντ.: «Το δικαίωμα προσφυγής σε απεργία των δημοσίων υπαλλήλων και των υπαλλήλων της τοπικής αυτοδιοίκησης και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, καθώς και του προσωπικού των κάθε μορφής επιχειρήσεων δημοσίου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας, που η λειτουργία τους έχει ζωτική σημασία για την εξυπηρέτηση βασικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου, υπόκειται στους συγκεκριμένους περιορισμούς του νόμου που το ρυθμίζει. Οι περιορισμοί αυτοί δεν μπορούν να φθάνουν έως την κατάργηση του δικαιώματος της απεργίας ή την παρεμπόδιση της νόμιμης άσκησης του».

⁶² Γεννάται όμως το ερώτημα κατά πόσο συμβιβάζεται με την αρχή της αναλογικότητας και το απαραβίαστο του πυρήνα του δικαιώματος, η πρόβλεψη του άρθρου 95 παρ. 1 του Ν.4808/2021 (ΦΕΚ Α' 101/19-06-2021) ότι οι στοιχειώδεις αυτές ανάγκες ορίζονται ως τουλάχιστον το ένα τρίτο (1/3) της συνήθως παρεχόμενης υπηρεσίας.

⁶³ Βλ. και όσα αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με την πρόσβαση σε νερό και ενέργεια.

⁶⁴ Βλ. παραπάνω, ΣτΕ (Ολ.) 957/1978.

⁶⁵ Η απόφαση εκδόθηκε με αφορμή την απαγόρευση των δημοσίων υπαίθριων συναθροίσεων κατά την επέτειο του Πολυτεχνείου το έτος 2020 λόγω της πανδημίας του Covid-19.

κινδύνων και προκλήσεων, β) διευρυμένη, γιατί προϋποθέτει την παροχή και την εγγύηση ασφάλειας σε πολλά και διαφορετικά πεδία».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV: Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΑΝΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑ

Στο Κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται αναλυτικά τα επιμέρους δικαιώματα για τα οποία η δημόσια τάξη αποτελεί λόγο περιορισμού τους⁶⁶. Στην ανάπτυξη που θα ακολουθήσει, προηγούνται τα δικαιώματα της συνάθροισης, της θρησκευτικής λατρείας και της ιδιοκτησίας, για τα οποία το Σύνταγμα προβλέπει άμεσα, και έπονται τα δικαιώματα της συνένωσης και της έκφρασης, για τα οποία οι αντίστοιχες συνταγματικές διατάξεις περιέχουν επιφύλαξη νόμου. Η ανάλυση αφορά στο περιεχόμενο που προσλαμβάνει η δημόσια τάξη σε κάθε ένα από αυτά τα δικαιώματα, καθώς και στα ζητήματα αναλογικότητας που ανακύπτουν. Πριν την ανάλυση αυτή, γίνεται μια σύντομη παρουσίαση του εννοιολογικού περιεχομένου του κάθε δικαιώματος. Τούτο κρίνεται σκόπιμο, δεδομένης της έντασης των περιορισμών που συνεπάγεται η δημόσια τάξη στα εν λόγω δικαιώματα.

ι) Το δικαίωμα της συνάθροισης

Το δικαίωμα της συνάθροισης (ή του συνέρχεσθαι) είναι ατομικό δικαίωμα συλλογικής ή ομαδικής δράσης. Κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Συντάγματος, το οποίο στην παρ. 1 προβλέπει ότι: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα».⁶⁷ Το δικαίωμα κατοχυρώνεται, επίσης, στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ⁶⁸, καθώς και στο άρθρο 12 του ΧΘΔΕΕ⁶⁹.

Ως συνάθροιση κατά το Σύνταγμα, χαρακτηρίζεται η σκόπιμη και προσωρινής διάρκειας συνάντηση προσώπων σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, με τον κοινό σκοπό να διαμαρτυρηθούν, να ανταλλάξουν και προβάλουν απόψεις, φρονήματα ή αιτήματα, ή να λάβουν από κοινού αποφάσεις⁷⁰.

Επομένως, πρόκειται για δικαίωμα που συνδέεται στενά με την ελευθερία της έκφρασης και το δικαίωμα της αναφοράς, τα οποία και συμπληρώνει⁷¹. Περαιτέρω, το δικαίωμα της συνάθροισης έχει έντονα πολιτικό χαρακτήρα⁷² και ανήκει στις θεμελιώδεις ελευθερίες που αποτελούν τη βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς με αυτό εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων,

⁶⁶ Όπως σημειώθηκε και εισαγωγικά, το κεφάλαιο δεν περιλαμβάνει ανάλυση για το δικαίωμα προστασίας των προσωπικών δεδομένων (άρθρο 9Α Συντ.), πλευρές του οποίου θίγονται στα υπόλοιπα Κεφάλαια.

⁶⁷ Ως συνταγματικό δικαίωμα, κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα, με το άρθρο 10 του Συντάγματος του 1864.

⁶⁸ Άρθρο 11 παρ. 1 εδάφιο α' ΕΣΔΑ: «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν του συνέρχεσθαι ειρηνικώς».

⁶⁹ Άρθρο 12 παρ. 1 εδάφιο α' ΧΘΔΕΕ: «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία του συνέρχεσθαι ειρηνικώς».

⁷⁰ Βλ. και Σβώλος Α. / Βλάχος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ. Β', 1955, σελ. 195-196, καθώς και Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 826. Βλ. επίσης ενδεικτικά, ΑΠ 1085/2014.

⁷¹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 509-510.

⁷² Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 217.

η «άμεση ενεργητική συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία διαμορφώσεως της πολιτικής βουλήσεως της εξουσίας και η αμφισβήτησή της»⁷³.

Δεν υπάγονται άρα εδώ, οι συγκεντρώσεις που έχουν ως αποκλειστικό σκοπό την άσκηση άλλου (εκτός της έκφρασης και της αναφοράς) συνταγματικού δικαιώματος⁷⁴. Όλες αυτές καταρχήν προστατεύονται με βάση τις οικείες συνταγματικές διατάξεις και όχι με βάση το άρθρο 11 Συντ.⁷⁵ Υπάγονται όμως στο άρθρο 11 Συντ. συναθροίσεις οι οποίες γίνονται με σκοπό την εκδήλωση των φρονημάτων όσων συμμετέχουν, έστω π.χ. αθλητικού ή θρησκευτικού περιεχομένου, χωρίς όμως να συνιστούν καθαυτές αθλητική εκδήλωση ή θρησκευτική λατρεία⁷⁶.

Η δημόσια τάξη εμφανίζεται στις διατάξεις που κατοχυρώνουν το δικαίωμα της συνάθροισης τόσο ως στοιχείο οριοθέτησης του δικαιώματος⁷⁷ όσο και ως λόγος περιορισμού του⁷⁸. Περαιτέρω, η δημόσια τάξη ως λόγος περιορισμού των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, εκλαμβάνεται στο Σύνταγμα (άρθρο 11 παρ. 2) με την ευρεία της έννοια, δηλαδή τόσο υπό την πτυχή της δημόσιας ασφάλειας, όσο και υπό την πτυχή της ομαλής κοινωνικής και οικονομικής ζωής μιας περιοχής.

Ειδικότερα, το δικαίωμα της συνάθροισης προστατεύεται από το Σύνταγμα (άρθρο 11 παρ. 1) μόνο εφόσον αυτή είναι ήσυχη και άοπλη. Σε ό,τι αφορά τα «όπλα» που απαγορεύεται να φέρουν όσοι συμμετέχουν σε συνάθροιση, ως τέτοια νοούνται τα πυροβόλα όπλα αλλά και κάθε άλλο αντικείμενο κατάλληλο από τη φύση του να προκαλέσει τραυματισμό ή σημαντική ζημιά σε πράγματα⁷⁹. Θα πρέπει να σημειωθεί εξάλλου ότι ακόμα και οι κάτοχοι νόμιμης άδειας οπλοφορίας οφείλουν να είναι άοπλοι όταν μετέχουν σε συνάθροιση⁸⁰. Όσον αφορά τον όρο «ήσυχη», αυτός δεν σημαίνει εδώ τη μη θορυβώδη, αλλά την ειρηνική συνάθροιση⁸¹. Ως ειρηνική χαρακτηρίζεται η συνάθροιση όπου δεν επιχειρείται η βίαιη επιβολή των απόψεων των συμμετεχόντων της⁸² και, γενικά, δεν πραγματοποιούνται βιαιοπραγίες κατά προσώπων ή πραγμάτων, ανεξαρτήτως κινήτρου⁸³. Συνεπώς, ειρηνική είναι η συνάθροιση που δεν θέτει σε κίνδυνο τη δημόσια ασφάλεια διά της άσκησης βίας⁸⁴.

⁷³ ΣτΕ (Ολ.) 1681/2022 με παραπομπή σε ΣτΕ (Ολ.) 1693/1963 και 182/1961. Ομοίως και σε Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 826-827, όπου υποστηρίζεται επιπλέον ότι για το λόγο αυτό το άρθρο 11 Συντ. αφορά μόνο τις δημόσιες και όχι τις ιδιωτικές συναθροίσεις.

⁷⁴ Βλ. όμως και Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, ΙΙΙ Ημ.Β, εκδόσεις Σάκκουλα, 2005, σελ. 204, όπου γίνεται αναφορά σε κοινότητα σκοπού, χωρίς αυτός να προσδιορίζεται περαιτέρω, καθώς και άρθρο 2 παρ. 1 Ν.4703/2020 (ΦΕΚ Α' 131/10-07-2020), που αναφέρει ως ενδεικτικούς μόνο σκοπούς μιας συνάθροισης, τις διάφορες εκφάνσεις της έκφρασης και της αναφοράς που παραθέτει.

⁷⁵ Δαγτόγλου Π., Ατομικά δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 828.

⁷⁶ Βλ. και ΕφΛαρ 420/2012.

⁷⁷ Βλ. άρθρο 11 παρ. 1 Συντ., άρθρο 11 παρ. 1, εδάφιο α', ΕΣΔΑ και άρθρο 12 παρ. 1, εδάφιο α', ΧΘΔΕΕ.

⁷⁸ Βλ. άρθρο 11 παρ. 2 Συντ. και άρθρο 11 παρ. 2 ΕΣΔΑ.

⁷⁹ Πρβλ. και άρθρο 4, περίπτωση (β) του Ν. 4703/2020, που αναφέρεται σε: «αντικείμενα πρόσφορα για την άσκηση βίας».

⁸⁰ Τσίρης Π., Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ. 118.

⁸¹ Βλ. και άρθρο 11 παρ. 1 εδάφιο α', ΕΣΔΑ, καθώς και άρθρο 12 παρ. 1 εδάφιο α' του ΧΘΔΕΕ, που χρησιμοποιούν αποκλειστικά τον όρο «ειρηνική», δεδομένου άλλωστε ότι μία ένοπλη συνάθροιση είναι εξ ορισμού μη ειρηνική.

⁸² Βλ. και ΕφΛαρ 420/2012.

⁸³ Βλ. και ΑΠ 492/2015.

⁸⁴ Έτσι, σε Δαγτόγλου Π., Ατομικά δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 831, καθώς και σε Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 512. Βλ. όμως και Σαρίπολος Ν.Ν., Σύστημα του συνταγματικού δικαίου, Γ', 1923, σελ. 168-169, κατά τον οποίο συνάθροιση με σκοπούς γενικά εγκληματικούς είναι μη ήσυχη, καθώς

Δεν πρόκειται στην πραγματικότητα για ειδικό περιορισμό του δικαιώματος, αλλά για προσδιορισμό και οριοθέτηση του περιεχομένου του⁸⁵, επομένως δεν δικαιολογεί την επιβολή κανενός είδους προληπτικής διατύπωσης σε αυτό⁸⁶. Όταν όμως μια συνάθροιση δεν είναι ειρηνική, τότε δεν τελεί υπό την προστασία του κράτους, επιτρέπεται δε η κατασταλτική επέμβαση της αστυνομίας⁸⁷. Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί εδώ, ότι για τις ιδιωτικές συναθροίσεις σε κλειστό χώρο συντρέχει και η προστασία του άρθρου 9 παρ. 1 Συντ., οπότε η αστυνομική επέμβαση είναι νόμιμη μόνο εφόσον συντρέχουν οι όροι της συνταγματικής αυτής διάταξης.

Σε ειδικούς περιορισμούς, υπόκεινται σύμφωνα με το Σύνταγμα μόνον οι δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις. Ειδικότερα, η παρ. 2 του άρθρου 11 Συντ. ορίζει ότι: «Μόνο στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις μπορεί να παρίσταται η αστυνομία. Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει.»

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η ειδικότερη ρύθμιση των περιορισμών αυτών υποβάλλεται σε επιφύλαξη νόμου⁸⁸. Σχετικός είναι ο εκτελεστικός Νόμος 4703/2020, με τίτλο «Δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α' 131/10-07-2020), καθώς και το - εκδοθέν κατ' εξουσιοδότησή του (άρθρο 14) - Προεδρικό Διάταγμα 73/2020 με τίτλο «Ρύθμιση δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων» (ΦΕΚ Α' 167/07-09-2020)⁸⁹.

Δημόσια είναι η συνάθροιση στην οποία μπορεί να προσέλθει και να συμμετάσχει ο καθένας, έστω υπό προϋποθέσεις στις οποίες μπορεί καταρχήν να ανταποκριθεί. Η δημόσια συνάθροιση είναι υπαίθρια όταν πραγματοποιείται σε χώρο γενικά προσιτό στον καθένα⁹⁰ ανεξάρτητα αν είναι δημόσιος ή ιδιωτικός, στεγασμένος ή μη, και μπορεί να είναι σταθερή ή κινούμενη (πορεία). Οι δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις πραγματοποιούνται συνήθως μετά από προηγούμενη συνεννόηση ή πρόσκληση, αλλά μπορεί να είναι και αυθόρμητες⁹¹.

και Σβώλος Α. / Βλάχος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, ό.π., σελ. 215, όπου αναφέρεται ότι «η παράβασις δύναται ν' αφορά οιαδήποτε ποινικήν διάταξιν».

⁸⁵ Βλ. και ΕφΛαρ 420/2012.

⁸⁶ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 841.

⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Varoğlu Atik κ.α. κατά Τουρκίας, 14/01/2020, Razvozhayev κατά Ρωσίας και Ουκρανίας και Udaltsov κατά Ρωσίας, 19/11/2019. Βλ. επίσης ΔΕφαθ 1096/2011 με παραπομπή σε ΣτΕ 1677/2008, 1364/2008, 648/2008, 307/2007, 3919/2001, 28/2000, όπου έχει κριθεί ότι η παράλειψη εκ μέρους των αστυνομικών οργάνων να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση και περαιτέρω αποτροπή εγκλημάτων κατά τη διάρκεια συγκεντρώσεως ή πορείας, με αποτέλεσμα να τεθεί σε κίνδυνο η σωματική ακεραιότητα, η ζωή και η περιουσία των πολιτών, δύναται να στοιχειοθετήσει υποχρέωση προς αποζημίωση κατά το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ.

⁸⁸ Τα προηγούμενα του 1975 ελληνικά Συντάγματα, πλην του Συντάγματος του 1927, δεν περιείχαν επιφύλαξη νόμου.

⁸⁹ Πριν τη θέσπιση του νόμου αυτού, η ρύθμιση των εν λόγω περιορισμών διεπόταν από το Ν.Δ. 794/1971 (ΦΕΚ Α' 1/01-01-1971) και τα Β.Δ. 168/1972 (ΦΕΚ Α' 35/09-03-1972) και 269/1972 (ΦΕΚ Α' 59/29-04-1972), που είχαν θεσπιστεί κατά την περίοδο της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967. Υπό το Σύνταγμα του 1975, σε ισχύ παρέμειναν, δυνάμει του άρθρου 112 παρ. 1, μόνο όσες διατάξεις τους δεν ήταν αντίθετες προς αυτό. Από τη θέση σε ισχύ του Π.Δ. 73/2020, τα νομοθετήματα αυτά καταργήθηκαν με βάση το άρθρο 22 παρ. 2 του Ν. 4703/2020.

⁹⁰ «Ανοικτό και μη περιτοιχισμένο», κατά τη διατύπωση της παρ. 1 του άρθρου 2 του Ν. 4730/2020.

⁹¹ Βλ. άρθρο 2 του Ν. 4703/2020, το οποίο ορίζει στην παρ. 4 ως αυθόρμητη, τη δημόσια υπαίθρια συνάθροιση που πραγματοποιείται «χωρίς προηγούμενη συνεννόηση ή πρόσκληση, με αφορμή την επέλευση συγκεκριμένου αιφνίδιου γεγονότος κοινωνικής σημασίας», στη δε παρ. 5 ως έκτακτη, εκείνη που πραγματοποιείται μεν μετά από προηγούμενη συνεννόηση ή πρόσκληση, όμως «ένεκα απρόβλεπτου, τρέχοντος ή επικείμενου γεγονότος», με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η τήρηση της υποχρέωσης προηγούμενης γνωστοποίησης στην αρμόδια αρχή.

Οι παραπάνω περιορισμοί των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, που καθιερώνουν την ευχέρεια της αστυνομίας να επεμβαίνει και προληπτικά, πρέπει, με βάση και τα όσα εκτέθηκαν στα προηγούμενα Κεφάλαια, να παραμένουν στα πλαίσια που δεσμευτικά καθορίζουν οι αρχές της αναλογικότητας και του σεβασμού του πυρήνα του δικαιώματος. Με άλλα λόγια πρέπει, όπως ορίζει το άρθρο 11 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, να αποτελούν μέτρα που είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία⁹².

Ως εκ τούτου, η - καταρχήν επιτρεπτή κατά το πρώτο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 11 Συντ. - παρουσία της αστυνομίας στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις⁹³, υπόκειται σε διάφορους περιορισμούς ώστε να μην υπονομεύεται η ελευθερία της συνάθροισης⁹⁴. Πρώτον, πρέπει να γνωστοποιείται στους συναθροισμένους με τη χρησιμοποίηση αστυνομικών οργάνων με στολή⁹⁵. Δεύτερον, οφείλει να είναι διακριτική και σε εύλογο με βάση τις εκάστοτε πραγματικές συνθήκες αριθμό, δηλαδή όχι εμφανώς μεγαλύτερο από τον απαιτούμενο, ώστε να είναι πρόσφορη για τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και όχι για την τρομοκράτηση των συναθροισμένων⁹⁶. Τρίτον, οφείλει να περιορίζεται στην πρόληψη και αποτροπή των κινδύνων του άρθρου 11 παρ. 2 εδάφιο β' Συντ.⁹⁷ και να μην προβαίνει στην κατασκόπευση της συνάθροισης⁹⁸. Συνεπώς, δεν επιτρέπεται η φωτογράφιση ή καταγραφή σε video από την αστυνομία των συναθροισμένων, παρά μόνο υπό τις προϋποθέσεις του άρθρου 22 του Π.Δ. 28/2015 (ΦΕΚ Α' 34/23-03-2015)⁹⁹, δηλαδή κατόπιν εντολής εκπροσώπου της εισαγγελικής αρχής και εφόσον επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Σκοπός της καταγραφής αυτής είναι μόνον η χρησιμοποίηση του βεβαιούντος την τέλεση των εγκλημάτων υλικού ως αποδεικτικού στοιχείου ενώπιον οποιασδήποτε ανακριτικής, εισαγγελικής αρχής και δικαστηρίου. Η επεξεργασία του υλικού προς εξυπηρέτηση άλλου σκοπού¹⁰⁰ απαγορεύεται, το δε σχετικό υλικό καταστρέφεται με πράξη του αρμόδιου Εισαγγελέα.

⁹² Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Αλις κ.α. κατά Τουρκίας, 24/05/2022, Alekseyev κ.α. κατά Ρωσίας, 27/11/2018.

⁹³ Τα προηγούμενα του 1975 ελληνικά Συντάγματα επέτρεπαν την παρουσία της αστυνομίας σε όλες τις δημόσιες συναθροίσεις, δηλαδή και σε αυτές που πραγματοποιούνταν σε κλειστό χώρο.

⁹⁴ Βλ. και άρθρο 2 παρ. 3 Π.Δ. 37/2020 που ορίζει ότι: «*Το προσωπικό της Ελληνικής Αστυνομίας και του Λιμενικού Σώματος - Ελληνικής Ακτοφυλακής που διατίθεται για εκτέλεση υπηρεσίας σε συναθροίσεις, οφείλει να απέχει από κάθε πράξη ή συμπεριφορά που μπορεί να εκληφθεί ως ενεργή συμμετοχή ή αντίθεση στη συνάθροιση, να ενεργεί με αίσθημα ευθύνης, αυτοκυριαρχία, αμεροληψία, αντικειμενικότητα και σεβασμό των δικαιωμάτων των πολιτών και να τηρεί πάντοτε τις αρχές της νομιμότητας, της αναγκαιότητας, της προσφορότητας του μέσου και της αναλογικότητας*».

⁹⁵ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 843. Βλ. όμως και Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 218, όπου υποστηρίζεται ότι και η παρουσία οργάνων με πολιτική περιβολή είναι επιτρεπτή, διότι με αυτό τον τρόπο διευκολύνεται η συλλογή πληροφοριών και η παρακολούθηση υπόπτων.

⁹⁶ Τσίρης Π., Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, ό.π., σελ. 119.

⁹⁷ Βλ. και άρθρο 6 εδάφιο α', Ν. 4703/2020 (σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του ίδιου νόμου), που ορίζει ότι η κατά τόπον αρμόδια αστυνομική ή λιμενική αρχή οφείλει να διασφαλίζει την ακόλυτη άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι σε δημόσιο υπαίθριο χώρο κατά τρόπον ώστε να μην εκτίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η δημόσια ασφάλεια και να μην διαταράσσεται υπέρμετρα η κοινωνικοοικονομική ζωή ορισμένης περιοχής. Βλ. επίσης και άρθρο 2 Π.Δ. 37/2020, που ορίζει στην παρ. 2 ότι: «*Στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις η Ελληνική Αστυνομία και το Λιμενικό Σώμα-Ελληνική Ακτοφυλακή παρίστανται και λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα τάξης, ασφάλειας και τροχιάς, για την προστασία της συνάθροισης και των συναθροιζόμενων από οποιαδήποτε προσβολή, την ανεμπόδιστη άσκηση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος των πολιτών να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα, καθώς και την αποκατάσταση της τάξης και της ασφάλειας σε συντρέχουσα περίπτωση*». Βλ. και ΔΕφΑΘ 1096/2011.

⁹⁸ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 843.

⁹⁹ Άρθρο 3 παρ. 2 περ. β' του Ν. 2472/1997 (ΦΕΚ Α' 50/10-04-1997).

¹⁰⁰ Λόγου χάρη, προς εξακρίβωση και καταγραφή των στοιχείων της ταυτότητας των συναθροισμένων.

Όσον αφορά τη δυνατότητα απαγόρευσης μιας δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης, που προβλέπεται στο δεύτερο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 11 Συντ.¹⁰¹, το Σύνταγμα του 1975 διακρίνει μεταξύ της γενικής απαγόρευσης λόγω σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια αφενός και της τοπικά περιορισμένης απαγόρευσης λόγω απειλής σοβαρής διαταραχής της κοινωνικοοικονομικής ζωής μιας περιοχής αφετέρου¹⁰². Η γενική απαγόρευση αφορά και αυτή, συγκεκριμένη συνάθροιση που έχει εξαγγελθεί για ορισμένο τόπο και χρόνο¹⁰³ διαφορετικά θα επρόκειτο για αναστολή της ισχύος του άρθρου 11 Συντ., η οποία όμως μόνο κατ' εφαρμογή του άρθρου 48 Συντ. μπορεί να συμβεί¹⁰⁴. Σε κάθε περίπτωση, απαγορεύσεις που αναγγέλλονται για αόριστο χρόνο δεν είναι συνταγματικά ανεκτές¹⁰⁵.

Όπως προαναφέρθηκε, η γενική απαγόρευση μιας δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης δύναται να επιβληθεί επιτρεπτά κατά το Σύνταγμα, μόνο στην περίπτωση σοβαρού¹⁰⁶ κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια. Η σοβαρότητα του κινδύνου αναφέρεται τόσο στην πιθανότητα όσο και στις συνέπειες επέλευσής του. Τούτο σημαίνει αφενός, ότι δεν αρκούν απλές υπόνοιες ότι θα επέλθει ο κίνδυνος, αλλά απαιτείται αυτός να είναι ιδιαίτερα πιθανός. Αφετέρου, σημαίνει ότι θα πρέπει να αναμένεται σημαντικό πλήγμα στη δημόσια ασφάλεια, μέσω της διάπραξης ποινικών αδικημάτων που πλήττουν τα έννομα αγαθά που αυτή προστατεύει¹⁰⁷.

Από την άλλη, μια δημόσια υπαίθρια συνάθροιση ακόμα και όταν είναι ειρηνική, διαταράσσει προσωρινά την ομαλότητα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της περιοχής στην οποία πραγματοποιείται, κυρίως με τη διακοπή της συγκοινωνίας και την κυκλοφοριακή συμφόρηση που προκαλεί¹⁰⁸. Η ενόχληση, σε ορισμένο μέτρο, του γενικού πληθυσμού, εντάσσεται στην ίδια τη ratio της συνάθροισης, προκειμένου να γίνει αισθητή η ύπαρξη ενός κοινωνικού, πολιτικού κλπ. θέματος που απασχολεί τους συναθροισμένους¹⁰⁹. Όταν όμως τίθεται ζήτημα σοβαρής διατάραξης,

¹⁰¹ Πέρα από την επιφύλαξη υπέρ του νόμου για την in abstracto ρύθμιση, η διάταξη περιέχει επιπλέον και επιφύλαξη υπέρ των αστυνομικών αρχών για την in concreto απαγόρευση. Το ζήτημα κατά πόσο υφίσταται δυνατότητα άμεσης εφαρμογής της συνταγματικής αυτής διάταξης από την αστυνομική αρχή αν δεν υπάρχει σχετικός νόμος, ήταν, πριν τη θέσπιση του Ν. 4703/2020, υπαρκτό όσον αφορά την τοπική απαγόρευση, καθώς το Ν.Δ. 794/1971 δεν την προέβλεπε. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 518-520, όπου υποστηρίζεται ότι τέτοια δυνατότητα δεν υφίσταται, αφενός διότι η απόφαση της αστυνομικής αρχής δεν περιβάλλεται από δημοκρατικές εγγυήσεις και αφετέρου διότι ο νόμος αυτός είναι απλός εκτελεστικός, αφού το Σύνταγμα αφήνει την καταρχήν επιβολή ή μη του περιορισμού στον κοινό νομοθέτη, επομένως ότι η αστυνομική αρχή δεν μπορεί να υπερκεράσει την ανύπαρκτη νομοθετική βούληση. Βλ. επίσης Τσίρης Π., Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, ό.π., σελ. 127, σύμφωνα με τον οποίο η τοπική απαγόρευση ήταν ανεφάρμοστη εφόσον δεν εκδιδόταν ο σχετικός εκτελεστικός νόμος. Αντίθετα, σε Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 222.

¹⁰² Μέχρι το Σύνταγμα του 1975, δεν υφίστατο διάκριση της απαγόρευσης σε γενική και τοπική, ενώ δεν προβλεπόταν καθόλου η περίπτωση της σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής μιας περιοχής.

¹⁰³ Βλ. και άρθρο 7 παρ. 1 Ν. 4703/2020: «*Επικείμενη δημόσια υπαίθρια συνάθροιση μπορεί να απαγορευτεί αν ...*». Βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, Chumak κατά Ουκρανίας, 06/03/2018.

¹⁰⁴ Βλ. όμως και Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 844, όπου υποστηρίζεται ότι πρόκειται για μερική αναστολή του δικαιώματος.

¹⁰⁵ ΣτΕ 4635/1977.

¹⁰⁶ Η απαίτηση ο κίνδυνος να είναι σοβαρός προστέθηκε με το Σύνταγμα του 1975.

¹⁰⁷ Έτσι και το άρθρο 7 παρ. 1, περίπτωση (α) του Ν. 4703/2020, που προβλέπει ότι σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια επαπειλείται «*λόγω ιδιαίτερος πιθανής διάπραξης σοβαρών εγκλημάτων, ιδίως, κατά της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας, της ιδιοκτησίας και της πολιτειακής εξουσίας*».

¹⁰⁸ Βλ. άρθρο 2 παρ. 6 του Ν.4703/2020, όπου ως «*διατάραξη*» ορίζεται «*η εξαιτίας της συνάθροισης σοβαρή παρεμπόδιση της κίνησης των πολιτών και γενικά η διασάλευση της ομαλής κοινωνικής και οικονομικής ζωής μιας περιοχής*».

¹⁰⁹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 515. Βλ. επίσης, ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Αhici κ.α. κατά Τουρκίας, 24/05/2022, Ekrem Can κ.α. κατά Τουρκίας, 08/03/2022.

τότε κατά το Σύνταγμα συντρέχει θεμιτός λόγος για την απαγόρευση πραγματοποίησης της συνάθροισης σε ορισμένη περιοχή. Υποστηρίζεται στη θεωρία¹¹⁰ ότι αυτή η διατύπωση της συνταγματικής διάταξης είναι πολύ αόριστη και η δυνατότητα καταχρήσεων σχεδόν απεριόριστη. Το άρθρο 8 παρ. 1 περίπτωση (β) του Π.Δ. 73/2020, πάντως, υιοθετεί όσα είχαν γίνει δεκτά έως τη θέσπισή του¹¹¹ και ορίζει ότι «σοβαρή» διατάραξη συντρέχει, «ιδίως όταν εξαιτίας της συνάθροισης απειλείται η κοινή ειρήνη ή τίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η ασφάλεια των συγκοινωνιών ή η λειτουργία υποδομών ζωτικής σημασίας ή άλλων κοινωφελών εγκαταστάσεων ή παρακωλύεται σημαντικά ο εφοδιασμός της χώρας ή μιας περιοχής με αγαθά πρώτης ανάγκης όπως υγειονομικό υλικό, φάρμακα, καύσιμα κλπ.». Η τοπική απαγόρευση εξάλλου, δεν πρέπει να οδηγεί σε αδυναμία πραγματοποίησης της συνάθροισης λόγω π.χ. του ανέφικτου της μετακίνησης μεγάλου αριθμού ατόμων σε τέτοια απόσταση ή της απώλειας του συνδέσμου προς το αντικείμενο της συνάθροισης (π.χ. τοπικό πρόβλημα). Κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με έμμεση γενική απαγόρευση, για την οποία όμως το Σύνταγμα θέτει άλλες προϋποθέσεις¹¹². Σε περίπτωση που η διατάραξη από την υπαίθρια συνάθροιση πιθανολογείται ότι θα είναι ή είναι, όχι σοβαρή αλλά απλώς δυσανάλογη, είναι δυνατή η – προληπτική ή κατασταλτική - επιβολή περιορισμών από την αρμόδια αρχή, ανάλογα με το βαθμό της διατάραξης και σε συνάρτηση με τον αριθμό των συμμετεχόντων στη συνάθροιση και τις ειδικότερες κυκλοφοριακές και άλλες ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες (π.χ. εφοδιασμός της αγοράς με είδη ζωτικής σημασίας) της περιοχής¹¹³. Τέτοιοι περιορισμοί είναι ιδίως¹¹⁴ η κατάληψη μέρους μόνον του οδοστρώματος ή άλλου δημόσιου ανοικτού μη περιτοιχισμένου χώρου, η μερική διαφοροποίηση της διαδρομής κινούμενης συνάθροισης, η μη παρακώλυση της κυκλοφορίας και της πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες, οργανισμούς κοινής ωφέλειας και νοσηλευτικά ιδρύματα.

Ο Ν. 4703/2020 προσθέτει και μία δεύτερη περίπτωση που δικαιολογεί την επιβολή τοπικής απαγόρευσης (άρθρο 7 παρ. 1 περίπτωση γ), αυτόν της δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης «ο σκοπός της οποίας αντιτίθεται προς τον σκοπό ήδη προγραμματισμένης γνωστοποιηθείσας και μη απαγορευθείσας συνάθροισης που πραγματοποιείται ή βρίσκεται σε εξέλιξη στην ίδια περιοχή ή εγγύς της ίδιας περιοχής και κατά το αυτό χρονικό διάστημα». Πρόκειται για τη λεγόμενη αντισυνάθροιση (ή αντιδιαδήλωση). Η περίπτωση αυτή δεν αναφέρεται ρητά στο Σύνταγμα. Γίνεται όμως δεκτό¹¹⁵ ότι, επειδή η κρατική εξουσία έχει υποχρέωση προστασίας της ήσυχης και άοπλης συγκέντρωσης από κάθε προσπάθεια βίαιης παρενόχλησής της¹¹⁶, η απαγόρευση αυτή συνιστά οφειλόμενη νόμιμη ενέργεια των κρατικών αρχών ήδη με βάση την παρ. 1 του άρθρου 11 Συντ., αφού η αντισυνάθροιση είναι εξ ορισμού μη «ήσυχη»¹¹⁷. Εξάλλου, το άρθρο 13 παρ. 1 του Ν.4703/2020 καθιερώνει ποινική ευθύνη για όσους αλλοιώνουν ή επιχειρούν να αλλοιώσουν με βιαιοπραγίες τον ειρηνικό χαρακτήρα μιας δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης¹¹⁸.

¹¹⁰ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 845.

¹¹¹ Βλ. και ΓνωμΕισΑΠ 4/1999.

¹¹² Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 519.

¹¹³ Άρθρο 8 του Ν.4703/2020 σε συνδυασμό με άρθρο 9 του Π.Δ. 73/2020.

¹¹⁴ Άρθρο 2 παρ. 10 του Ν. 4703/2020.

¹¹⁵ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 512-513. Βλ. και Δαγτόγλου Π., τ. Β', ό.π., σελ. 832.

¹¹⁶ Βλ. σχετικά και ΕΔΔΑ, Berkman κατά Ρωσίας, 01/12/2020.

¹¹⁷ Μπακόπουλος Γ., Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, 1995, σελ. 102.

¹¹⁸ Αντίστοιχα, με βάση το άρθρο 10 του Ν.Δ. 794/1971, τιμωρούνταν ποινικά η διατάραξη δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης.

Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις τοπικής απαγόρευσης, η αρμόδια αρχή υποχρεούται δυνάμει του άρθρου 7 παρ. 2 του Ν. 4703/2020, να υποδείξει, εφόσον είναι εφικτό, ενδεικτικά, ως εναλλακτικές επιλογές, άλλες περιοχές, κατάλληλες για την πραγματοποίηση της συνάθροισης.

Προκειμένου να μπορέσει η αρμόδια αστυνομική (ή λιμενική) αρχή να εκτιμήσει αν συντρέχει ή όχι λόγος (γενικής ή τοπικής) απαγόρευσης επικείμενης δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης, ο νόμος¹¹⁹ υποχρεώνει τον οργανωτή της συνάθροισης να την γνωστοποιήσει στην αρχή, εγγράφως ή ηλεκτρονικά, τουλάχιστον 48 ώρες πριν από την πραγματοποίησή της¹²⁰. Γίνεται δεκτό¹²¹ ότι πρόκειται για μια θεμιτή καταρχήν προληπτική διατύπωση, που όμως δεν συνεπάγεται δυνατότητα απαγόρευσης χωρίς να συντρέχουν οι περιπτώσεις που περιοριστικά απαριθμεί η συνταγματική διάταξη¹²². Ο νόμος, ωστόσο, προβλέπει¹²³ ότι η παράλειψη της γνωστοποίησης αποτελεί λόγο διάλυσης της συνάθροισης¹²⁴. Εξαιρέση προβλέπεται εδώ για τις αυθόρμητες ή έκτακτες συναθροίσεις¹²⁵, δεδομένου ότι αυτές απολαμβάνουν της ίδιας συνταγματικής προστασίας, εφόσον το άρθρο 11 Συντ. δε διακρίνει σχετικά¹²⁶.

Από τη συνταγματική πρόβλεψη της δυνατότητας (μόνο) απαγόρευσης συνάγεται εξ αντιδιαστολής ότι δεν είναι θεμιτή η τυχόν υπαγωγή από τον κοινό νομοθέτη των υπαίθριων συναθροίσεων σε καθεστώς εντονότερου προληπτικού περιορισμού, δηλαδή η απαίτηση προηγούμενης άδειας.

Από την άλλη, η συνταγματική πρόβλεψη περί δυνατότητας απαγόρευσης (που είναι το μείζον) επικείμενης δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης για τους λόγους που αναφέρονται στο εδάφιο β' της παρ. 2 του άρθρου 11 Συντ., συνεπάγεται τη δυνατότητα διάλυσης εν εξελίξει συνάθροισης για τους ίδιους λόγους, παρόλο που το Σύνταγμα δεν την προβλέπει ρητά. Ο εκτελεστικός νόμος (άρθρο 9 Ν. 4703/2020) προβλέπει ως λόγους διάλυσης, την πραγματοποίηση συνάθροισης που έχει ήδη απαγορευθεί σύμφωνα με τους όρους της παρ. 2 εδ. β' του άρθρου 11 Συντ. ή που δεν έχει γνωστοποιηθεί προσηκόντως, την εκτροπή της συνάθροισης σε βίαιη, καθώς και (άρθρο 3 παρ. 3 Ν.4703/2020), σε περίπτωση αυθόρμητης ή έκτακτης συνάθροισης, την παράλειψη ορισμού οργανωτή ή τη μη συμμόρφωση σε επιβληθέντες περιορισμούς. Οι υλικές ενέργειες για τη διάλυση της συνάθροισης πρέπει να γίνονται με σεβασμό προς το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 5

¹¹⁹ Άρθρο 3 του Ν. 4703/2020 σε συνδυασμό με άρθρο 3 του Π.Δ. 73/2020. Αντίστοιχο ήταν το άρθρο 3 παράγραφοι 4 και 5 του Ν.Δ. 794/1971.

¹²⁰ Στην περίπτωση των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων που πραγματοποιούνται για τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς και της επετείου της 17ης Νοεμβρίου, ο νόμος προβλέπει ότι δεν οφείλεται υποχρέωση γνωστοποίησης.

¹²¹ Βλ. Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 520-521.

¹²² Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, ό.π., σελ. 223.

¹²³ Άρθρο 9 παρ. 1, περίπτωση (δ), του Ν.4703/2020.

¹²⁴ Υπό το καθεστώς του Ν.Δ. 794/1971, η παράλειψη γνωστοποίησης συνεπαγόταν ποινικές ευθύνες, δυνάμει του άρθρου 9 αυτού.

¹²⁵ Βλ. σχετικά και ΕΔΔΑ, Laguna Guzman κατά Ισπανίας, 06/10/2020.

¹²⁶ Συνεπώς, η απαγόρευσή τους δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή, παρά μόνο αν ανακύπτουν οι προβλεπόμενοι στην παρ. 2 εδ. β' κίνδυνοι. Ήταν άρα αντισυνταγματική η πρόβλεψη του άρθρου 1 παρ. 4 του Ν.Δ. 794/1971 περί απαγόρευσης και διάλυσής τους κατά την «ελευθέραν κρισιν της αστυνομικής αρχής». Πλέον, η παρ. 3 του άρθρου 3 του Ν.4703/2020 προβλέπει ότι: «Αυθόρμητη ή έκτακτη δημόσια υπαίθρια συνάθροιση που δεν έχει γνωστοποιηθεί κατά τον παραπάνω τρόπο επιτρέπεται, εφόσον δεν διαφαίνονται κίνδυνοι διασάλευσης της δημόσιας ασφάλειας ή σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Στην περίπτωση αυτή η αρμόδια αστυνομική ή λιμενική αρχή καλεί τους συμμετέχοντες να ορίσουν οργανωτή, εφόσον οι υφιστάμενες συνθήκες το επιτρέπουν, ενώ δύναται να επιβάλει περιορισμούς. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με αυτούς, καθώς και με την υποχρέωση ορισμού οργανωτή, η αστυνομική ή λιμενική αρχή δύναται να προβεί στη διάλυση της ανωτέρω συνάθροισης ενημερώνοντας αμελλητί τον αρμόδιο εισαγγελέα πρωτοδικών».

παρ. 2 Συντ.) και τις απορρέουσες από την αρχή της αναλογικότητας απαιτήσεις¹²⁷. Δυνάμει του άρθρου 9 παρ. 2 του Ν.4703/2020, η αρμόδια αρχή έχει την εξουσία να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο προς υλοποίηση της διάλυσης, εφόσον τούτο είναι νόμιμο, πρόσφορο, αναγκαίο και ανάλογο με τις περιστάσεις και εφόσον προηγουμένως δεν έχει καταστεί δυνατή η εκούσια συμμόρφωση και αποχώρηση των συμμετεχόντων σε συνάθροιση. Η διαδικασία, ο τρόπος και τα μέσα της διάλυσης κατ' εφαρμογή της ανωτέρω διάταξης, αναλύονται στο άρθρο 10 του Π.Δ. 73/2020. Σε περίπτωση που οι βιαιοπραγίες είναι μεμονωμένες ή προέρχονται από τρίτους, δύνανται να επιβληθούν ηπιότερα της διάλυσης μέτρα. Τέτοια μέτρα είναι ιδίως¹²⁸, η αποβολή και απομάκρυνση από τον χώρο της συνάθροισης ατόμων τα οποία φέρουν αντικείμενα και εκδηλώνουν συμπεριφορές που θέτουν σε διακινδύνευση την ανθρώπινη ζωή ή τη σωματική ακεραιότητα ή τα περιουσιακά δικαιώματα των πολιτών ή τη δημόσια περιουσία ή εμποδίζουν την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι των συναθροισθέντων και την ομαλή εξέλιξη της συνάθροισης.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ενόψει κάθε απόφασης απαγόρευσης ή διάλυσης ή επιβολής περιορισμών, η αρμόδια αρχή οφείλει να λαμβάνει υπόψη της και να συνεκτιμά¹²⁹ τον αριθμό των συμμετεχόντων, την περιοχή πραγματοποίησης της συνάθροισης, τον βαθμό επικινδυνότητας αυτής ως προς την πιθανότητα διάπραξης σοβαρών εγκλημάτων και διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής¹³⁰, καθώς και, σε περίπτωση εν εξελίξει συνάθροισης, την ένταση που επικρατεί και τη βαρύτητα των αξιόποινων πράξεων που τυχόν τελούνται ή που η τέλεσή τους πιθανολογείται βασίμως¹³¹. Σύμφωνα, πάντως, με την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας¹³², οι αρμόδιες αρχές διαθέτουν ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς την εκτίμηση αυτή, το δε δικαστήριο περιορίζεται στον έλεγχο της προφανούς μόνο δυσαναλογίας των ληφθέντων μέτρων¹³³. Σε κάθε περίπτωση, κατά τη ρητή επιταγή του άρθρου 11 παρ. 2, εδάφιο β', Συντ., η απόφαση της αστυνομικής αρχής για απαγόρευση υπαίθριας συνάθροισης οφείλει να είναι ειδικά αιτιολογημένη, με βάση τους κινδύνους για τη δημόσια ασφάλεια ή την κοινωνικοοικονομική ζωή. Η διακινδύνευση πρέπει να στοιχειοθετείται με αναφορά σε συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά¹³⁴ και δεν αρκεί η απλή επανάληψη του κειμένου της συνταγματικής διάταξης στην απαγορευτική απόφαση. Οι σχετικές διαδικαστικές εγγυήσεις που

¹²⁷ Βλ. σχετικά, ΕΔΔΑ, Shmorgunov κ.α., Lutsenko και Verbytsky, Kadura και Smaliy, Dubovtsev κ.α. και Vorontsov κ.α., όλες κατά Ουκρανίας, 21/01/2021, όπου κρίθηκε ότι η υπερβολική και μερικές φορές βάνανση δύναμη που χρησιμοποιήθηκε εναντίον των διαδηλωτών διέκοψε την αρχικά ειρηνική διεξαγωγή των διαδηλώσεων και είχε ως αποτέλεσμα, εάν δεν συνέβαλε, σε κλιμάκωση της βίας. Βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, Ter-Petrosyan κατά Αρμενίας, 25/04/2019.

¹²⁸ Άρθρο 2 παρ. 10 του Ν. 4703/2020.

¹²⁹ Βλ. σχετικά και ΕΔΔΑ, Csiszer and Csibi κατά Ρουμανίας, 05/05/2020.

¹³⁰ Άρθρο 7 παρ. 4 του Ν.4703/2020. Βλ. επίσης, ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Tuskia κ.α. κατά Γεωργίας, 11/10/2018, United Trade Union Civil Union και Csorba κατά Ουγγαρίας, 22/05/2018, Ögütü κ.α. κατά Τουρκίας, 19/12/2017, Süleyman Çelebi κ.α. κατά Τουρκίας, 12/12/2017.

¹³¹ Άρθρο 10 παρ. 2, περίπτωση (γ) του Π.Δ. 73/2020. Βλ. όμως και Διάταξη ΕισεφΑθ 56/2011, όπου η ένταση στα φαινόμενα των εκτροπών των συναθροίσεων χαρακτηρίζεται ως «*δυσχερώς διαχειρίσιμη*» από τις αστυνομικές δυνάμεις.

¹³² ΣτΕ (Ολ.) 1681/2022.

¹³³ Με βάση την παραδοχή αυτή, η Ολομέλεια του ΣτΕ στην παραπάνω υπόθεση δεν εξέτασε τη δυνατότητα, αντί της απαγόρευσης λόγω της πανδημίας του Covid-19, να είχαν επιβληθεί ηπιότερα μέτρα όπως η τήρηση αποστάσεων και η χρήση μάσκας, μέτρα τα οποία τηρήθηκαν άλλωστε οικειοθελώς από τους συναθροισμένους για την επέτειο του Πολυτεχνείου το 2020.

¹³⁴ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Center of Societies for Krishna Consciousness και Frolov κατά Ρωσίας, 23/11/2021.

περιβάλλουν την απόφαση απαγόρευσης, επιβολής περιορισμών ή διάλυσης, καθώς και η παρεχόμενη δικαστική προστασία κατά της απόφασης, ρυθμίζονται στο Ν.4703/2020¹³⁵.

ii) Η ελευθερία άσκησης της θρησκευτικής λατρείας

Το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του Συντάγματος και περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (παρ. 1)¹³⁶ και την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας (παρ. 2)¹³⁷. Ως λατρεία κατά την έννοια της διάταξης της παρ. 2 νοείται μόνο η άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή και όχι οποιαδήποτε εξωτερική θρησκευτικών πεποιθήσεων, διότι η τελευταία κατοχυρώνεται στην παρ. 1 ως αναπόσπαστο συστατικό της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Ελεύθερη κατά τη συνταγματική διάταξη είναι η λατρεία κάθε γνωστής θρησκείας. Γνωστή είναι όποια θρησκεία έχει φανερές δοξασίες και λατρεία, είναι προσιτή στον καθένα και δεν προϋποθέτει μύηση¹³⁸. Δεν απαιτείται επιπλέον να διαθέτει έγκριση ή αναγνώριση με πολιτειακή ή εκκλησιαστική πράξη. Κατά τεκμήριο¹³⁹ κάθε θρησκεία είναι γνωστή, εκτός αν στη συγκεκριμένη περίπτωση αποδεικνύεται το αντίθετο¹⁴⁰. Η θρησκευτική λατρεία κάθε γνωστής θρησκείας υπόκειται στη ρήτρα τήρησης των γενικών νόμων, δυνάμει της παρ. 4 του άρθρου 13 Συντ. η οποία προβλέπει ότι: *«Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους»*¹⁴¹. Υπόκειται όμως περαιτέρω και στους ειδικούς περιορισμούς του εδαφίου β' της παρ. 2 του ίδιου άρθρου, η οποία ορίζει ότι: *«Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη»*.

Στην άσκηση της λατρείας συμπεριλαμβάνεται προφανώς και η ελευθερία ανέγερσης και λειτουργίας ναών, ευκτηρίων οίκων και άλλων κτισμάτων για θρησκευτικούς σκοπούς. Η ανέγερση τελεί, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία¹⁴², υπό ένα σύστημα προληπτικού διοικητικού ελέγχου το οποίο περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τη χορήγηση άδειας από τον Υπουργό Παιδείας. Στη θεωρία¹⁴³ διατυπώνονται αμφιβολίες για την απαίτηση αυτή, ως θίγουσα τον πυρήνα του δικαιώματος. Σχετικά με το θέμα, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει¹⁴⁴ ότι *«το σύστημα της αδειας... δεν συμβιβάζεται με το άρθρο 9 της Συμβάσεως παρά μόνο στο μέτρο που αποσκοπεί να εξασφαλίσει*

¹³⁵ Άρθρα 10, 11 και 12 σε συνδυασμό με άρθρο 7 παρ. 3 και με άρθρο 8 παρ. 3.

¹³⁶ Άρθρο 13 παρ. 1 Συντ.: *«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.»*

¹³⁷ Άρθρο 13 παρ. 2 εδ. α' Συντ.: *«Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων.»*

¹³⁸ Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές ελευθερίες, εκδόσεις Σάκκουλα, 1982, σελ. 254.

¹³⁹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 324, με παραπομπή σε Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 2012, σελ. 572.

¹⁴⁰ Δυνάμει του άρθρου 17 του Ν. 4301/2014 (ΦΕΚ Α' 223/07-10-2014), ως γνωστή τεκμαίρεται κάθε θρησκεία και δόγμα που για την άσκηση της δημόσιας λατρείας της, τελεί σε ισχύ σχετική άδεια ίδρυσης και λειτουργίας ναού ή ευκτηρίου οίκου της.

¹⁴¹ Ειδικά για τις πολεοδομικές διατάξεις, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 1920/2014, 625/2016, 560/2019, καθώς και ΕΔΔΑ, Παντελίδου κατά Ελλάδας, 10/10/2019.

¹⁴² Α.Ν.1363/1938 (ΦΕΚ Α'305/03-09-1938), όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 1 του Α.Ν.1672/1939 (ΦΕΚ Α'123/29-03-1939), σε συνδυασμό με Β.Δ της 20-05/02-06-1939. Τα νομοθετήματα θεσπίστηκαν υπό το καθεστώς της μεταξικής δικτατορίας. Σε ισχύ παραμένουν όσες διατάξεις τους δεν αντιβαίνουν στο άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος (άρθρο 112 παρ. 1 Συντ.) και στο άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α..

¹⁴³ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 325.

¹⁴⁴ ΕΔΔΑ, Μανουσάκης κλπ κατά Ελλάδος, 26/09/1996.

έναν έλεγχο του Υπουργού για τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων που απαιτούνται από τούτα τα νομοθετήματα». Ομοίως, η ελληνική νομολογία¹⁴⁵ δέχεται ότι η προηγούμενη άδεια είναι ανεκτή στο μέτρο που το όργανο της Διοίκησης ενεργεί κατά δέσμια αρμοδιότητα, προκειμένου να διαπιστώσει βάσει αντικειμενικών στοιχείων ότι η τέλεση της λατρείας γίνεται υπό τους όρους που τάσσει το Σύνταγμα.

Ειδικά σε σχέση με τη μη προσβολή της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών, καθώς και για τη μη άσκηση προσηλυτισμού¹⁴⁶, υποστηρίζεται στη θεωρία¹⁴⁷ ότι θα μπορούσε να αρκεί η πρόβλεψη κατασταλτικών εγγυήσεων, π.χ. αναστολής της λειτουργίας ενός ναού εάν διαπιστωθεί προσβολή της. Νεότερη ελληνική νομολογία δέχεται ότι: «[Η] μη συνδρομή του αρνητικού όρου ... της μη προσβολής της δημοσίας τάξεως ή των χρηστών ηθών διά των συγκεκριμένων πράξεων λατρείας, διαπιστώνεται κατά κανόνα με κατασταλτική κρατική δράση. Κατά συνέπεια, η άρνηση χορηγήσεως αδείας ανεγέρσεως ή θέσεως σε λειτουργία ευκτηρίου οίκου λόγω μη συνδρομής του ως άνω όρου, χωρίς να δύναται εκ των προτέρων να αποκλεισθεί ως συνταγματικώς ανεπίτρεπτη, αφορά κυρίως περιπτώσεις προσώπων που αποδεδειγμένα απειλούν τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη με έκνομες πράξεις θρησκευτικής λατρείας»¹⁴⁸ έχοντας «λ.χ. παρελθόν βεβαρημένο με σχετικές καταδικαστικές αποφάσεις»¹⁴⁹.

Σε αντίθεση με τη λατρεία, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, τόσο με την έννοια του ενδιάθετου φρονήματος όσο και με την έννοια της διάδοσης και αναπαραγωγής του, διακηρύσσεται στο άρθρο 13 παρ. 1 Συντ. ως απαραβίαστη, χωρίς να τάσσεται κανένας ειδικός περιορισμός ως προς αυτήν πλην της απαγόρευσης του προσηλυτισμού (παρ. 2, εδάφιο γ'). Υπόκειται όμως στη ρήτρα της παρ. 4 του ίδιου άρθρου. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα πλαίσια της κοινής νομοθεσίας καθιερώνεται, σύμφωνα με το άρθρο 175 παρ. 2 ΠΚ, ως ποινικό αδίκημα η αντιποίηση άσκησης υπηρεσίας λειτουργού της επικρατούσας ή άλλης θρησκείας γνωστής στην Ελλάδα. Παρόλο που η διάταξη αυτή δεν εντάσσεται στα εγκλήματα επιβουλής της δημόσιας τάξης ή της θρησκευτικής ειρήνης, ωστόσο προστατεύει κυρίως αυτό ακριβώς το έννομο αγαθό. Άλλωστε, η δημόσια τάξη συνιστά κατά την παρ. 2 του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ¹⁵⁰ θεμιτό λόγο περιορισμού του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, είτε πρόκειται για την ελευθερία άσκησης της λατρείας είτε πρόκειται για οποιονδήποτε άλλο τρόπο εξωτερίκευσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η διάταξη αυτή ωστόσο του ΠΚ πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα με το Σύνταγμα και τις αρχές που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, ιδιαίτερα όσον αφορά τις απαιτήσεις της αναλογικότητας και του αναγκαίου μέτρου σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁵¹. Έτσι, έχει κριθεί νομολογιακά¹⁵² ότι η έκδοση θρησκευτικών μηνυμάτων κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εορτών από άτομο που δεν έχει την ιδιότητα του Μουφτή¹⁵³ δεν συνιστά δικαιολογημένα περίπτωση

¹⁴⁵ ΣτΕ (Ολ.) 4202/2012, ΣτΕ 625/2016, 1920/2014. Επίσης, ΑΠ (Ολ.) 20/2001.

¹⁴⁶ Άρθρο 13 παρ. 2 εδ. γ', Συντ.: «Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.».

¹⁴⁷ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 326.

¹⁴⁸ ΣτΕ (Ολ.) 4202/2012.

¹⁴⁹ ΣτΕ (Ολ.) 2399/2014.

¹⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ Iquioussen κατά Γαλλίας, απόφαση προσωρινών μέτρων, 04/08/2022, καθώς και ΕΔΔΑ, Metodiev κ.α. κατά Βουλγαρίας, 15/06/2017.

¹⁵¹ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Θρησκευτικό Δόγμα Μαρτύρων Ιεχωβά Βουλγαρίας κατά Βουλγαρίας, 10/11/2020.

¹⁵² ΕΔΔΑ, Serif κατά Ελλάδος, 14/12/1999. Επίσης, ΑΠ 1045/2002.

¹⁵³ Ενώπιον του ΕΔΔΑ, η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε ότι τα ελληνικά δικαστήρια προστατεύοντας το νόμιμο Μουφτή απέβλεψαν στη διατήρηση της τάξης στη συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα αλλά και στην ευρύτερη τοπική κοινωνία.

εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 175 παρ. 2 ΠΚ¹⁵⁴, καθώς αποτελεί «προεχόντως άσκηση του από το άρθρο 13 του Συντάγματος και από τη διάταξη του άρθρου 9 παρ. 1 της ΕΣΔΑ προστατευομένου δικαιώματος αυτού να εκδηλώνει τη θρησκεία του και δη συλλογικώς και δημοσία, δια της λατρείας και της παιδείας»¹⁵⁵, επομένως ότι η ποινική καταδίκη του δεν είναι συμβατή με τη ρήτρα του μέτρου που είναι αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁵⁶.

Ένα ιδιαίτερο ζήτημα που έχει απασχολήσει το ΕΔΔΑ και το ΔΕΕ και το οποίο αφορά τη θρησκευτική ειρήνη ως στοιχείο της δημόσιας τάξης, είναι αυτό της απαγόρευσης χρήσης εμφανών θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους, καθώς και στον εργασιακό χώρο. Όσον αφορά τους δημόσιους χώρους, το ΕΔΔΑ διακρίνει μεταξύ της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων από δημοσίους υπαλλήλους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, περίπτωση για την οποία έχει κρίνει ότι η απαγόρευση είναι θεμιτή στα πλαίσια του καθήκοντος ουδετερότητας και αμεροληψίας των δημοσίων υπαλλήλων¹⁵⁷, και της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων από ιδιώτες σε δημόσιους χώρους, περίπτωση για την οποία έχει κρίνει ότι η απαγόρευση δεν αποτελεί μέτρο αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁵⁸. Αναφορικά με τον εργασιακό χώρο, το ΔΕΕ έχει κρίνει¹⁵⁹ ότι η απαγόρευση αυτή, όπως και της θρησκευτικής ενδυμασίας, θα πρέπει να είναι αντικειμενική και γενική και να δικαιολογείται στο πλαίσιο της εφαρμογής της πολιτικής ουδετερότητας της επιχείρησης.

iii) Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας

Η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί ένα από τα κλασικά ατομικά δικαιώματα πρώτης γενιάς¹⁶⁰ και έχει συμπεριληφθεί εξαρχής σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα. Κατά το άρθρο 17 παρ. 1 εδάφιο α' Συντ. «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του Κράτους»¹⁶¹, κατοχυρώνεται δηλαδή και ως θεσμός, του οποίου η περιφρούρηση επιβάλλεται και μέσω θετικών ενεργειών της κρατικής εξουσίας. Όσον αφορά την έκταση και το περιεχόμενο της συνταγματικής προστασίας, γίνεται πλέον δεκτό ότι αυτή δεν αφορά μόνο τα εμπράγματα αλλά εκτείνεται και στα ενοχικά δικαιώματα, συμφώνως άλλωστε και προς το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ όπου

¹⁵⁴ Κρίσιμο στοιχείο για τη θεμελίωση της δικαιοδοτικής κρίσης, ήταν και στις δύο περιπτώσεις το γεγονός ότι ο κατηγορούμενος δεν άσκησε τα δικαιοδοτικά καθήκοντα του Μουφτή αλλά περιορίστηκε στην έκδοση ανακοινώσεων κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εορτών.

¹⁵⁵ ΑΠ 1045/2002, που αναίρεσε την ΤρΠΛΛαρ 159/2001.

¹⁵⁶ ΕΔΔΑ, Serif κατά Ελλάδος, 14/12/1999, όπου κρίθηκε επίσης ότι η παρουσία κάποιου ως θρησκευτικού αρχηγού μιας ομάδας πιστών που τον ακολουθούν με τη θέλησή τους, αποτελεί πράξη που προστατεύεται από τις αρχές του θρησκευτικού πλουραλισμού.

¹⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Hamidović κατά Βοσνίας και Ερζεγοβίνης, 05/12/2017.

¹⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ Lachiri κατά Βελγίου, 18/09/2018, Dakir κατά Βελγίου, 11/07/2017, Belcacemi και Oussar κατά Βελγίου, 11/07/2017, που αφορούν τη χρήση ισλαμικής μαντίλας.

¹⁵⁹ Βλ. ΔΕΕ, απόφαση της 13/10/2022, υπόθεση C-344/2020, LF κατά SCRL / Βέλγιο, καθώς και απόφαση της 14/03/2014, υπόθεση C-157/15, Achbita, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding κατά G4S Secure Solutions NV / Βέλγιο.

¹⁶⁰ Βλ. άρθρο 17 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, σύμφωνα με το οποίο: «Επειδή η ιδιοκτησία είναι ένα απαραβίαστο και ιερό δικαίωμα κανείς δεν μπορεί να τη στερηθεί παρά μόνο σε περίπτωση δημόσιας ανάγκης που έχει καθορισθεί από το νόμο και φυσικά με την προϋπόθεση να καταβληθεί προηγουμένως στον κάτοχο μια δίκαιη αποζημίωση».

¹⁶¹ Βλ. και Σύνταγμα Επιδάουρου 1821, σύμφωνα με το οποίο: «Η ιδιοκτησία, τιμή και ασφάλεια εκάστου των Ελλήνων είναι υπό την προστασία των Νόμων».

χρησιμοποιείται ο όρος «περιουσία»¹⁶². Η ιδιοκτησία κατοχυρώνεται και στον ΧΘΔΕΕ, και ειδικότερα στο άρθρο 17 αυτού¹⁶³.

Από την άλλη, τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιοκτησία, «δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος» (άρθρο 17 παρ. 1 εδάφιο β' Συντ.). Όπως έχει επισημανθεί στη θεωρία, «στο πεδίο της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας η περιοριστική ρήτρα του γενικού συμφέροντος ταυτίζεται τελικά με μια γενική επιφύλαξη υπέρ του νόμου»¹⁶⁴, η οποία όμως καθιστά θεμιτή την επιβολή αυξημένων, σε σχέση με τα άλλα συνταγματικά δικαιώματα, περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας¹⁶⁵. Οι περιορισμοί αυτοί ανάγονται ιδίως στη σχετικοποίηση της αποκλειστικής χρήσης ή της απόλυτης κάρπωσης της ιδιοκτησίας, πρέπει δε να επιβάλλονται βάσει αντικειμενικών κριτηρίων και να μην συνεπάγονται ουσιαστική αχρήστευση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας¹⁶⁶. Στην παρ. 1 του άρθρου 17 Συντ. μπορεί να βρει έρεισμα μόνο ο απλός περιορισμός, όχι όμως και η ολοκληρωτική στέρηση, αφού αυτή μόνο υπό τους όρους της παρ. 2 του ίδιου άρθρου (αναγκαστική απαλλοτρίωση) είναι συνταγματικά ανεκτή. Αν και στην πράξη οι περιορισμοί της ιδιοκτησίας αποσκοπούν συνήθως στην προστασία του φυσικού ή ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, το «γενικό συμφέρον» του άρθρου 17 παρ.1 Συντ. δεν είναι κατ' ανάγκη περιβαλλοντικό, αλλά μπορεί να ανάγεται στην προστασία άλλων έννομων αγαθών, τα οποία βρίσκουν όμως και αυτά κατά κανόνα μια άμεση ή έμμεση συνταγματική αναγνώριση, όπως η δημόσια τάξη¹⁶⁷.

Η επιφύλαξη του γενικού συμφέροντος του άρθρου 17 παρ. 1 Συντ. εξειδικεύεται κυρίως στα άρθρα 18 και 24 του Συντάγματος. Εν προκειμένω, ενδιαφέρει η παρ. 3 του άρθρου 18 Συντ., σύμφωνα με την οποία: «*Ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν τα σχετικά με τις επιτάξεις για τις ανάγκες των ενόπλων δυνάμεων σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης, ή για τη θεραπεία άμεσης κοινωνικής ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία*». Η διάταξη αυτή δίνει συνταγματικό έρεισμα στο θεσμό της επίταξης πραγμάτων, ενώ αντίθετα η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών ρυθμίζεται στο άρθρο 22 παρ. 4 εδάφιο β' του Συντάγματος. Η επίταξη κατά το άρθρο 18 παρ. 3 Συντ. αποτελεί προσωρινή στέρηση της ιδιοκτησίας. Συνεπώς, στη διοικητική πράξη με την οποία κηρύσσεται θα πρέπει να αναφέρεται σαφώς συγκεκριμένη χρονική διάρκεια, ενώ παράταση μπορεί να επιβληθεί μόνο με την έκδοση όμοιας νέας πράξης¹⁶⁸. Η νομολογία πάντως

¹⁶² Άρθρο 1 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ: «*Παν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού ειμή διά λόγους δημοσίας ωφελείας και υπό τους προβλεπόμενους, υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου όρους. Αι προαναφερόμεναι διατάξεις δεν θίγουσι το δικαίωμα παντός Κράτους όπως θέσει εν ισχύϊ Νόμους ους ήθελε κρίνει αναγκαίους προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιο συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων*».

¹⁶³ Άρθρο 17 ΧΘΔΕΕ: «*1. Κάθε πρόσωπο δικαιούται να είναι κύριος των νομίμως κτηθέντων αγαθών του, να τα χρησιμοποιεί, να τα διαθέτει και να τα κληροδοτεί. Κανείς δεν μπορεί να στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνον για λόγους δημοσίας ωφελείας, στις περιπτώσεις και υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στο νόμο και έναντι δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης για την απώλειά της. Η χρήση των αγαθών μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς από το νόμο, εφόσον αυτό είναι αναγκαίο προς το γενικό συμφέρον. 2. Η διανοητική ιδιοκτησία προστατεύεται*».

¹⁶⁴ Βενιζέλος Ε., Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 57.

¹⁶⁵ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 401.

¹⁶⁶ ΑΠ(Ολ.) 226/1999, 37/1988, ΑΠ 358/2012.

¹⁶⁷ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 401, με παραπομπή σε Γεωργιάδης Α. / Σταθόπουλος Μ., Αστικός Κώδιξ κατ' άρθρο ερμηνεία, τ. V Εμπράγατο Δίκαιο, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, 1985, σελ. 319 επ..

¹⁶⁸ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 418.

αρκείται στην απαίτηση να μη διατηρηθεί η επίταξη πέρα από ορισμένο εύλογο - με βάση τις εκάστοτε υφιστάμενες ειδικές συνθήκες και περιστάσεις – χρόνο¹⁶⁹, μετά την πάροδο του οποίου υφίσταται υποχρέωση της διοίκησης να άρει την επίταξη¹⁷⁰.

Μεταξύ των περιπτώσεων που δικαιολογούν την κατά το άρθρο 18 παρ. 3 Συντ. επίταξη, είναι και η άμεση κοινωνική ανάγκη. Αυτή θα πρέπει να είναι έκτακτη, επείγουσα και πρόσκαιρη. Εάν πρόκειται για μόνιμη ανάγκη, η επιβολή του εξαιρετικού μέτρου της επίταξης επιτρέπεται μόνο εφόσον αυτή είναι άμεση και επιτακτική και μόνο ωστόσο αντιμετωπιστεί η θεραπεία της οριστικά και μέσα στον εύλογο κατά τις περιστάσεις χρόνο με κίνηση της διαδικασίας αναγκαστικής απαλλοτρίωσης¹⁷¹.

Ακόμα, η άμεση κοινωνική ανάγκη θα πρέπει να είναι ικανή να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία. Όσον αφορά τη δημόσια τάξη, σε αυτήν καταρχήν υπάγεται η δημόσια ασφάλεια. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε πρόσφατα¹⁷² ότι συντρέχει περίπτωση διακινδύνευσης της τελευταίας, με πρόκληση κοινωνικών εντάσεων και αναταραχών, λόγω της έλλειψης συνθηκών ασφαλούς και αξιοπρεπούς διαβίωσης των εισερχόμενων αλλοδαπών στις ανεπαρκούς πλέον χωρητικότητας υπάρχουσες δομές στα νησιά Σάμο, Λέσβο και Χίο. Διακινδύνευση για την αποφυγή της οποίας κρίθηκε ότι η επίταξη ακινήτων στα νησιά αυτά προς το σκοπό εγκατάστασης νέων δομών φιλοξενίας προσφύγων και μεταναστών ήταν δικαιολογημένη.

Περαιτέρω, όπως σημειώθηκε παραπάνω, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας εκλαμβάνει την κατά το άρθρο 18 παρ. 3 Συντ. έννοια της δημόσιας τάξης υπό την ευρεία της εκδοχή, εντάσσοντας σε αυτήν επιπλέον και την απειλή σοβαρής διαταραχής της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας, αποφαινόμενο ότι αυτή δύναται να συνίσταται και στη διαταραχή της συνεχούς και ομαλής λειτουργίας των υπό ουσιαστική έννοια δημοσίων υπηρεσιών, που αφορούν αγαθά απολύτως ουσιώδους και ζωτικής σημασίας για τη ζωή της ολότητας¹⁷³. Έτσι, έχει κρίνει ότι η αστική συγκοινωνία της πρωτεύουσας αποτελεί τέτοια υπηρεσία, η συνεχής και ομαλή λειτουργία της οποίας επέβαλε θεμιτά την επίταξη αστικών λεωφορείων που οι ιδιοκτήτες τους είχαν εξαγγείλει την ακινητοποίησή τους για αόριστο χρόνο¹⁷⁴.

Από την άλλη, στη θεωρία υποστηρίζεται ότι ο όρος «δημόσια τάξη» θα πρέπει στην προκειμένη περίπτωση να ερμηνευθεί στενά, με την έννοια της εσωτερικής ασφάλειας της χώρας. Και τούτο με το επιχείρημα ότι η επέκτασή της πέρα από τα όρια αυτά συστέλλει ασφυκτικά τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, καθώς επιτρέπει την, προσωρινή έστω, στέρηση της ελεύθερης χρήσης της προκειμένου να εξυπηρετηθούν πολυποίικιλες και κατά το μάλλον ή ήττον ρευστές και μεταβαλλόμενες οικονομικές ή κοινωνικές σκοπιμότητες¹⁷⁵.

¹⁶⁹ ΑΠ 358/2012.

¹⁷⁰ ΣτΕ (Ολ.) 672/2021, 3742/1977, ΣτΕ 746/1984, 3551/1981.

¹⁷¹ ΣτΕ (Ολ.) 672/2021, ΣτΕ 1527/2020, 1488/2009, 2750/2006, 1094/2005, 1063/1998, 3385/1995, 2286/1994, ΑΠ 358/2012, ΕφΛαρ 73/2017, ΔΕφΑθ 2983/2010.

¹⁷² ΣτΕ (Ολ.) 672/2021.

¹⁷³ ΣτΕ (Ολ.) 672/2021, 957/1978.

¹⁷⁴ ΣτΕ (Ολ.) 957/1978.

¹⁷⁵ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 419.

Η διαδικασία κήρυξης της επίταξης πραγμάτων περιγράφεται στο άρθρο 41 του Ν.3536/2007 (ΦΕΚ Α' 42/23-02-2007), με τίτλο «Ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών σε περίοδο ειρήνης», όπως αυτό έχει τροποποιηθεί δυνάμει του άρθρου 6 παρ. 1 του Ν.4325/2015 (ΦΕΚ Α' 47/11-05-2015). Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, η επίταξη περιλαμβάνει ακίνητα, μη αναλώσιμα κινητά, βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις μαζί με τις εγκαταστάσεις τους, καθώς και αναλώσιμα κινητά αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις που αιτιολογούνται ειδικά (παρ. 5), η δε άρνηση παραλαβής του φύλλου επίταξης ή εκτέλεσης των υποχρεώσεων που απορρέουν από την επίταξη τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών (3) μηνών (παρ. 6).

iv) Το δικαίωμα συνένωσης

Το ατομικό δικαίωμα της συνένωσης (ή του συνεταιρίζεσθαι) αποτελεί και αυτό δικαίωμα συλλογικής δράσης. Κατοχυρώνεται στο άρθρο 12 Συντ., στην παρ. 1 του οποίου προβλέπεται ότι: «1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια»¹⁷⁶. Κατοχυρώνεται επίσης στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ¹⁷⁷, καθώς και στο άρθρο 12 του ΧΘΔΕΕ¹⁷⁸.

Συνένωση κατά το Σύνταγμα αποτελεί¹⁷⁹ κάθε συλλογικό μόρφωμα, ανεξάρτητα από τη νομική του υπόσταση (σωματείο με νομική προσωπικότητα ή απλή ένωση προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα), στο οποίο συνενώνεται οικειοθελώς για μακρό χρονικό διάστημα και για την επίτευξη ενός ή περισσότερων κοινών, μη κερδοσκοπικών, σκοπών μια πλειάδα φυσικών ή/και νομικών προσώπων που υποβάλλουν εαυτά σε μια οργανωμένη διαδικασία λήψης κοινών αποφάσεων. Το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία σύστασης της συνένωσης, τον ελεύθερο καθορισμό της σύνθεσης, του σκοπού, του καταστατικού και εν γένει της φυσιογνωμίας της συνένωσης, την ελευθερία (αυτο)διοίκησής της με τα δικά της όργανα, την ελευθερία επιλογής της μορφής της (σωματείο ή απλή ένωση), καθώς και την ελευθερία διατήρησής της, εκτός αν εκδοθεί δικαστική απόφαση διάλυσής της¹⁸⁰. Περιλαμβάνει επίσης την ελευθερία προσχώρησης ή μη σε μία ένωση, καθώς και αποχώρησης από αυτήν. Ακόμα, γίνεται δεκτό ότι περιλαμβάνει την ελευθερία σύστασης και παράλληλης λειτουργίας στον ίδιο ή διαφορετικό τόπο περισσότερων σωματείων, έστω και αν επιδιώκουν τον ίδιο σκοπό και ανεξάρτητα αν τα μέλη του ενός είναι και μέλη του άλλου (αρχή της πολλαπλότητας), εκτός εάν αυτή είναι καταχρηστική και προσκρούει στα άρθρα 25 παρ. 3 Συντ. και 281 ΑΚ.

¹⁷⁶ Το δικαίωμα κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά συνταγματικά στη χώρα με το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864.

¹⁷⁷ Άρθρο 11 παρ. 1, ΕΣΔΑ: «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν συνεταιρισμού συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ιδρύσεως μετ' άλλων συνδικάτων και προσχωρήσεως εις συνδικάτα επί σκοπώ προασπίσεως των συμφερόντων του».

¹⁷⁸ Άρθρο 12 παρ. 1 ΧΘΔΕΕ: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι σε όλα τα επίπεδα, ιδίως στον πολιτικό και τον συνδικαλιστικό τομέα καθώς και στους τομείς που αναφέρονται στον πολίτη, πράγμα που συνεπάγεται το δικαίωμα κάθε προσώπου να ιδρύει με άλλους συνδικαλιστικές ενώσεις και να προσχωρεί σε αυτές για την υπεράσπιση των συμφερόντων του».

¹⁷⁹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 523-524.

¹⁸⁰ Βλ. παρ. 2 και 3 άρθρου 12 Συντ.: «2. Το σωματείο δεν μπορεί να διαλυθεί για παράβαση του νόμου ή ουσιώδους διάταξης του καταστατικού του, παρά μόνο με δικαστική απόφαση. 3. Οι διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου εφαρμόζονται αναλόγως και σε ενώσεις προσώπων που δεν συνιστούν σωματείο».

Η ρήτρα «τηρώντας τους νόμους» δεν συνεπάγεται ευχέρεια θέσπισης προληπτικών μέτρων ή απαγόρευσης ορισμένων ειδών συνενώσεων. Η καθιέρωση, πάντως, ορισμένων εύλογων διαδικαστικών προϋποθέσεων για την αναγνώριση σωματείου, δηλαδή για την απονομή νομικής προσωπικότητας σε αυτό, είναι επιτρεπτή. Οι προϋποθέσεις αυτές πρέπει να είναι γενικές, αντικειμενικές, χωρίς αδικαιολόγητες διαφοροποιήσεις και πάντως τέτοιας φύσης ώστε να είναι σχετικά εύκολη η ανταπόκριση των σωματείων σε αυτές. Οι διατάξεις των άρθρων 78 επ. ΑΚ θεωρείται ότι ανταποκρίνονται κατά βάση στις παραπάνω συνταγματικές απαιτήσεις. Ειδικά όσον αφορά τον επιδιωκόμενο σκοπό, η ρήτρα της «τήρησης των νόμων» αφορά, όπως δέχεται η νομολογία¹⁸¹, διατάξεις που θεσπίζουν, μέσα στα συνταγματικά πλαίσια, περιορισμούς στη δραστηριότητα κάθε φυσικού ή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου. Επομένως, δεν μπορεί να απαγορευθεί η επιδίωξη θεμιτών κατά τα άλλα σκοπών ή δραστηριοτήτων ειδικά από τα σωματεία. Ακόμα, η μη αναγνώριση προϋποθέτει ότι ο καταστατικός σκοπός της συνένωσης είναι ευθέως παράνομος, με την παραπάνω έννοια, και όχι όταν το αρμόδιο δικαστήριο εκτιμά ότι αδυνατεί να διαπιστώσει ποιος είναι ο «πραγματικός» σκοπός ή όταν απλώς υποψιάζεται ότι μπορεί να υποκρύπτεται άλλος σκοπός, διότι όπως έχει κριθεί, τούτο αποτελεί – ενόψει και της δυνατότητας μεταγενέστερης διάλυσης του σωματείου – μέτρο δυσανάλογο και μη αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁸². Περαιτέρω, κατά τη ρητή πρόβλεψη της παρ. 1 του άρθρου 12 Συντ., η σύσταση της συνένωσης δεν μπορεί να υπαχθεί σε προηγούμενη άδεια, όχι μόνο διοικητική, αλλά αφού το Σύνταγμα δεν διακρίνει πλέον σχετικά¹⁸³, ούτε και δικαστική. Όταν λοιπόν ζητηθεί η αναγνώριση σωματείου, το αρμόδιο δικαστήριο μπορεί να εξετάσει μόνο τη συνδρομή των νόμιμων όρων και όχι τη σκοπιμότητα της σύστασής του¹⁸⁴, πόσο μάλλον τις υπόρρητες προθέσεις των ιδρυτών του.

Όσον αφορά τη διάλυση, αυτή μπορεί να γίνει μόνο με δικαστική απόφαση, επομένως όχι με διοικητική πράξη ούτε ευθέως με διάταξη νόμου. Σε κάθε περίπτωση, το μέτρο της διάλυσης θα πρέπει να είναι κατάλληλο και αναγκαίο. Επιτρεπτοί κατά το Σύνταγμα λόγοι διάλυσης μιας συνένωσης είναι η παράβαση του νόμου ή η παράβαση ουσιώδους διάταξης του καταστατικού της.

Οι λόγοι αυτοί εξειδικεύονται στο άρθρο 105 ΑΚ. Εκεί ορίζεται ότι μία συνένωση μπορεί να διαλυθεί, μεταξύ άλλων και όταν ο σκοπός ή η λειτουργία της καταστούν παράνομοι ή ανήθικοι ή αντίθετοι προς τη δημόσια τάξη (αρ. 3, εδάφιο β'). Σχετικά με την παράβαση νόμου, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή δεν μπορεί να αφορά κάθε διάταξη νόμου, έστω και επουσιώδους σημασίας ή άσχετη προς τον σκοπό της συνένωσης π.χ. παράβαση κανόνων οδικής κυκλοφορίας¹⁸⁵. Για το λόγο αυτό, η παραπάνω διάταξη του ΑΚ αναφέρεται συγκεκριμένα σε παρανομία του σκοπού ή της λειτουργίας της συνένωσης.

Όσον αφορά, όμως, την ανηθικότητα και την αντίθεση προς τη δημόσια τάξη, το Σύνταγμα δεν προβλέπει τέτοιους λόγους διάλυσης, αλλά απαιτεί αντίθεση προς συγκεκριμένες νομοθετικές διατάξεις ή ουσιώδεις διατάξεις του καταστατικού, όχι προς την έννομη τάξη εν γένει. Έτσι, στη θεωρία υποστηρίζεται ότι, προκειμένου να διαλυθεί μια συνένωση, δεν αρκεί η αόριστη επίκληση

¹⁸¹ ΣτΕ (Ολ.) 3334/1975.

¹⁸² ΕΔΔΑ, Σιδηρόπουλος κ.α. κατά Ελλάδος, 10/07/1998, καθώς και ΑΠ 840/2021, 24/2012, ΕφΘρ 31/2002, ΜονΠρΑθ 1796/2016.

¹⁸³ Αντίθετα τα προϊσχύσαντα του 1975 Συντάγματα.

¹⁸⁴ Βλ. και ΜονΠρΘεσ/νίκης 2490/2011.

¹⁸⁵ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 526.

της δημόσιας τάξης ή των χρηστών ηθών¹⁸⁶, επομένως ότι η εν λόγω διάταξη του ΑΚ θα πρέπει να θεωρηθεί καταργημένη¹⁸⁷.

Είναι βεβαίως γεγονός, ότι το άρθρο 105 αρ. 3 ΑΚ είναι σύμφωνο με την ΕΣΔΑ, η οποία στην παρ. 2 του άρθρου 11 προβλέπει ότι εφόσον πρόκειται για μέτρο αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία, είναι θεμιτός ο περιορισμός του δικαιώματος της συνένωσης, τόσο προληπτικά όσο και κατασταλτικά, μεταξύ άλλων και για λόγους δημόσιας τάξης. Ωστόσο η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου¹⁸⁸ έχει δεχθεί ότι η εν λόγω διάταξη του ΑΚ δεν αντίκειται ούτε και στο Σύνταγμα, και μάλιστα ότι εφαρμόζεται και επί αναγνώρισης σωματείου. Και τούτο, με την αιτιολογία ότι το Σύνταγμα καθιερώνει τη δημόσια τάξη ως προστατευόμενο έννομο αγαθό, αφού αναφέρεται σε αυτήν στα άρθρα 11 παρ. 2, 13 παρ. 2 και 18 παρ. 3. Στα πλαίσια αυτά, έχει κριθεί¹⁸⁹ ότι ακόμα και η σύγχυση που προκαλείται από την επωνυμία μιας συνένωσης, αποτελεί λόγο μη αναγνώρισης σωματείου διότι αντίκειται στην εσωτερική δημόσια τάξη¹⁹⁰.

Στην άποψη αυτή έχει ασκηθεί κριτική από τη θεωρία¹⁹¹, που τη χαρακτηρίζει ως ανεπίτρεπτη και χωρίς συνταγματικό έρεισμα μετακύλιση στο δικαίωμα της συνένωσης ενός περιορισμού προβλεπόμενου για άλλα συνταγματικά δικαιώματα (συνάθροιση, θρησκευτική λατρεία, ιδιοκτησία), μετακύλιση η οποία ενέχει τον κίνδυνο γενίκευσής της στο μέλλον ως δαμόκλεια επιφύλαξη σε βάρος όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Ως ακόμη πιο δυσοίωνα χαρακτηρίζεται το γεγονός πως ο Άρειος Πάγος¹⁹² εντάσσει στη δημόσια τάξη και τις κρατούσες αντιλήψεις¹⁹³. Αντίθετα, εκτιμάται πως θα έπρεπε να θεωρείται ως απόλυτα θεμιτό το να επιδιώκει μια συνένωση την αλλαγή νομοθετικών ακόμα και συνταγματικών διατάξεων, ακόμα και εκείνων που ανήκουν στον «σκληρό πυρήνα» του άρθρου 110 παρ. 1 Συντ.¹⁹⁴, όπως κυρίως η μορφή του πολιτεύματος ως «προεδρευόμενη» δημοκρατία¹⁹⁵, εφόσον δεν εξωθεί τα μέλη του ή τρίτα πρόσωπα στη διάπραξη παρανομιών, ιδίως με τη μορφή ποινικών αδικημάτων, και δεν χρησιμεύει ως μέσο για παρόμοιους σκοπούς¹⁹⁶. Εδώ θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι το ΕΔΔΑ έχει καταδικάσει την Ελλάδα για τη μη αναγνώριση συνενώσεων για λόγους δημόσιας τάξης¹⁹⁷, με το σκεπτικό ότι δεν αρκεί για τη μη αναγνώριση η μειονοτική συνείδηση των ιδρυτών μιας συνένωσης, καθότι η εδαφική ακεραιότητα, η εθνική

¹⁸⁶ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 891-892.

¹⁸⁷ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 526.

¹⁸⁸ ΑΠ (Ολ.) 4/2005. Ομοίως και οι ΑΠ 840/2021, 58/2006.

¹⁸⁹ Βλ. ΑΠ 58/2006, ΕφΘρ 692/2009, 324/2003, 1241/2002.

¹⁹⁰ Αντίθετη η ΕΔΔΑ, Bekir-Ousta κ.ά. κατά Ελλάδος, 11/10/2007, καθώς και η επακολουθήσασα ΑΠ 24/2012.

¹⁹¹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 526-527.

¹⁹² ΑΠ (Ολ.) 4/2005, 17/1999, 6/1990. Ομοίως και οι ΑΠ 840/2021, 1448/2009, 58/2006, ΜονΠρΑθ 1796/2016.

¹⁹³ Βλ. και ΠολΠρωτΑθ 4314/1984, που έκρινε ως αντίθετη προς τη δημόσια τάξη την εκ μέρους μιας ένωσης επιδίωξη καύσης των νεκρών.

¹⁹⁴ Πρβλ., από την άλλη, άρθρο 19 παρ. 2 του δικτατορικού «Συντάγματος» του 1968, σύμφωνα με το οποίο: «Πάσα ένωση προσώπων της οποίας ο σκοπός ... στρέφεται κατά ..., του κοινωνικού καθεστώτος ... απαγορεύεται».

¹⁹⁵ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 535, όπου υποστηρίζεται πως δεν αρκεί για την άρνηση αναγνώρισης σωματείου η διαπίστωση ότι μια τέτοια αλλαγή δεν μπορεί να επιτευχθεί με συνταγματικά μέσα, όπως φαίνεται να δέχεται η ΑΠ 928/1979.

¹⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά και ΕΔΔΑ, RCP κατά Ρουμανίας, 21/12/2021, Α.Ο. Falun Dafa κ.α. κατά Δημοκρατίας της Μολδαβίας, 29/06/2021, Ayoub κ.α. κατά Γαλλίας, 08/10/2020, Adana TAYAD κατά Τουρκίας, 21/07/2020, Ignatencu και RCP κατά Ρουμανίας, 05/05/2020.

¹⁹⁷ ΕΔΔΑ, Τουρκική Ένωση Ξάνθης κ.ά. κατά Ελλάδος, 27/03/2008, Σιδηρόπουλος κ.α. κατά Ελλάδος, 10/07/1998.

ασφάλεια και η δημόσια τάξη δεν απειλούνται από μια ένωση που ο σκοπός της είναι η προώθηση της τοπικής κουλτούρας ακόμη και εάν υποτεθεί ότι είναι η κουλτούρα μιας μειονότητας.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι την προστασία του άρθρου 12 παρ. 1-3 Συντ. απολαμβάνουν όλες καταρχήν οι συνενώσεις ανεξάρτητα από τον σκοπό τους. Εξαιρέση από την αρχή αυτή γίνεται δεκτή μόνο εκεί όπου το ίδιο το Σύνταγμα, με ειδική διάταξή του, κατοχυρώνει μια κατηγορία συνενώσεων με συγκεκριμένο σκοπό, όπως π.χ. τα πολιτικά κόμματα (άρθρο 29 παρ. 1) ή οι συνδικαλιστικές οργανώσεις (άρθρο 23 παρ. 1). Ειδικότερα, στην περίπτωση των πολιτικών κομμάτων¹⁹⁸ γίνεται δεκτό¹⁹⁹ ότι η ειδικότερη διάταξη του άρθρου 29 παρ. 1 Συντ. αποκλείει την εφαρμογή του άρθρου 12 Συντ., καθότι η ελευθερία των κομμάτων είναι καταρχήν ευρύτερη από την ελευθερία των ενώσεων²⁰⁰. Σε ό,τι αφορά τις συνδικαλιστικές οργανώσεις όμως, δεν αποκλείεται η επικουρική εφαρμογή του άρθρου 12 Συντ.²⁰¹, ιδίως ως προς τις εγγυήσεις έναντι του ενδεχομένου διάλυσής τους (παρ. 2-3), δεδομένου άλλωστε ότι η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι γενικά αποτέλεσε ιστορικά τη μήτρα μέσα από την οποία προέκυψε η συνδικαλιστική ελευθερία²⁰². Αντίθετα, συνιστούν σωματεία ή ενώσεις με την έννοια του άρθρου 12 παρ. 1 Συντ. οι συνενώσεις με θρησκευτικούς σκοπούς, οι φοιτητικοί σύλλογοι και οι ενώσεις αθλητικών σωματείων²⁰³, υπάρχει όμως η δυνατότητα επιβολής πρόσθετων περιορισμών με βάση όσα ορίζουν οι διατάξεις των άρθρων 13 παρ. 2 και 16 παρ. 5 και 9 αντίστοιχα.

ν) Η ελευθερία της έκφρασης

Η θετική ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει το δικαίωμα καθενός να λαμβάνει, να διαμορφώνει, να έχει, να εκφράζει και να διαδίδει γνώμες και, ως ένα σημείο πληροφορίες, χωρίς να υφίσταται καμία παρεμπόδιση, παρενόχληση ή δυσμενή έννομη συνέπεια. Στο Σύνταγμα κατοχυρώνεται με το άρθρο 14 παρ. 1, το οποίο ορίζει ότι: «Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και διά του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους». Παρά τη γραμματική διατύπωση της διάταξης, γίνεται δεκτό ότι στο προστατευτικό της πεδίο υπάγεται κάθε τρόπος επηρεασμού της κοινής γνώμης, υπαρκτός σήμερα ή μελλοντικός²⁰⁴. Όσον αφορά τη λήψη²⁰⁵ και μετάδοση πληροφοριών²⁰⁶, αυτές μπορούν να υποβληθούν σε εντονότερους περιορισμούς. Ιδιαίτερες εκφάνσεις της ελευθερίας της έκφρασης

¹⁹⁸ Καθώς και των τμημάτων νέων των κομμάτων.

¹⁹⁹ Βλ. Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1988, σελ. 292.

²⁰⁰ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., 2005, σελ. 864. Βλ. και ΣτΕ 2145/1979.

²⁰¹ Κουκιάδης Ι., Εργατικό Δίκαιο, Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, εκδόσεις Σάκκουλα, 1997, σελ. 22.

²⁰² Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 536.

²⁰³ Αντίθετα Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', ό.π., σελ. 865-868.

²⁰⁴ Για τον τύπο, συμπεριλαμβανομένων των ειδησεογραφικών διαδικτυακών ιστοσελίδων, καθώς και για τη ραδιοτηλεόραση ισχύουν και οι ειδικότερες ρυθμίσεις των άρθρων 14 παρ. 2 επ. και 15 Συντ. αντίστοιχα.

²⁰⁵ Μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, η λήψη πληροφοριών υπάγεται πλέον στη διάταξη του άρθρου 5Α Συντ., το οποίο στην παρ. 1 κατοχυρώνει το δικαίωμα της πληροφόρησης και στην παρ. 2 το ειδικότερο δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Ειδικότερα, το άρθρο προβλέπει ότι: «1. Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση, όπως νόμος ορίζει. Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό είναι δυνατόν να επιβληθούν με νόμο μόνο εφόσον είναι απολύτως αναγκαίοι και δικαιολογούνται για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας δικαιωμάτων και συμφερόντων τρίτων. 2. Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19».

²⁰⁶ Σχετικά με την ελευθερία της διαφήμισης ειδικότερα, το ζήτημα εάν αυτή αποτελεί στοιχείο της έκφρασης ή της οικονομικής ελευθερίας ερίζεται στη θεωρία. Βλ. και ΣτΕ 4864/2013 όπου κρίθηκε ότι αποτελεί και τα δύο.

αποτελούν η θρησκευτική ελευθερία²⁰⁷ και η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης και της διδασκαλίας, οι οποίες διέπονται από τις ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 13²⁰⁸ και 16²⁰⁹ αντίστοιχα. Στο άρθρο 14 παρ. 1 Συντ. κατοχυρώνεται, από την άλλη πλευρά, και η αρνητική ελευθερία της έκφρασης, υπό την έννοια ότι κανένας δεν υποχρεούται να εκφράσει τις γνώμες του. Αντίθετα, μπορεί να επιβληθεί η υποχρέωση παροχής απλών πληροφοριών, γνώσεων ή στοιχείων, π.χ. για ανακριτικούς, φορολογικούς ή στατιστικούς σκοπούς²¹⁰, μέσα πάντως στα όρια που διαγράφονται από την κατά το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. προστασία της προσωπικότητας²¹¹.

Στην ΕΣΔΑ, η ελευθερία της γνώμης υπό την παραπάνω έννοια και σε όλες τις ειδικότερες εκδηλώσεις της, κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 περί ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας²¹² και στο άρθρο 10 περί ελευθερίας της έκφρασης²¹³. Πανομοιότυπη διατύπωση έχουν αντίστοιχα και τα άρθρα 10²¹⁴ και 11 του ΧΘΔΕΕ.

Η ελευθερία της έκφρασης τελεί κατά το άρθρο 14 παρ. 1 Συντ. υπό τη γενική επιφύλαξη του νόμου («*τηρώντας τους νόμους του Κράτους*»), με την έννοια ότι και αυτή δεν απαλλάσσεται από τις δεσμεύσεις των γενικών νόμων²¹⁵. Επομένως, με νόμο μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί, αρκεί αυτοί να είναι γενικής φύσεως²¹⁶, να αποτελούν μόνο κατασταλτικά μέτρα, να παρίστανται ως απολύτως αναγκαίοι ενόψει και της αρχής της αναλογικότητας²¹⁷ και να μη θίγουν τον πυρήνα του δικαιώματος. Τέτοιοι δεν είναι όσοι επιδιώκουν την με οποιονδήποτε τρόπο παρεμπόδιση της έκφρασης και διάδοσης γνώμης, ιδέας ή πληροφορίας ή του ελέγχου των πράξεων ή παραλείψεων των κρατικών οργάνων στην άσκηση των καθηκόντων τους²¹⁸, αλλά όσοι κατατείνουν στην προστασία έννομων αγαθών του ατόμου ή του κοινωνικού συνόλου (π.χ. τιμή, υγεία, ιδιοκτησία προσώπου, φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον), τα οποία ανάγονται άμεσα ή έμμεσα στο Σύνταγμα²¹⁹ και τα οποία κρίνονται ως υπέρτερα²²⁰ μετά από *in concreto* στάθμιση και πρακτική εναρμόνιση των εκατέρωθεν δικαιωμάτων²²¹.

²⁰⁷ Για την ελευθερία της λατρείας, έγινε ήδη λόγος αναλυτικά.

²⁰⁸ Άρθρο 13 Συντ.: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. ... 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους».

²⁰⁹ Άρθρο 16 παρ. 1 Συντ.: «Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα».

²¹⁰ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', ό.π., σελ. 500.

²¹¹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 333.

²¹² Άρθρο 9 παρ. 1 ΕΣΔΑ: «Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγει την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών».

²¹³ Άρθρο 10 παρ. 1 εδάφια α' και β' ΕΣΔΑ: «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων...».

²¹⁴ Όπου επιπλέον κατοχυρώνεται ρητά στην παρ. 2 και το δικαίωμα αντίρρησης συνείδησης.

²¹⁵ Βλ. και ΑΠ 1341/1993.

²¹⁶ Βλ. και Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', ό.π., σελ. 509.

²¹⁷ Βλ. και ΣτΕ 626/2016.

²¹⁸ ΑΠ 632/2015.

²¹⁹ Καμτσίδου Ι., Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 207.

²²⁰ Βλ. και ΑΠ 794/1976.

²²¹ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 336.

Στους γενικούς νόμους περιλαμβάνονται και αυτοί που προστατεύουν τη δημόσια τάξη²²². Αυτή κατά τον Άρειο Πάγο δύναται να πληγεί από ενέργειες που προκαλούν «ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα στην κοινωνία»²²³. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε παραπάνω, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η δημόσια τάξη διακινδυνεύεται με την έκφραση γνώμών αντίθετων προς τις κρατούσες²²⁴. Απεναντίας, αυτή είναι η ουσία της ελευθερίας της έκφρασης. Επομένως, οσοδήποτε ενάντιες ή και «ανατρεπτικές» (αν και όχι διά βίας) της κρατούσας τάξης και αν είναι οι εκφραζόμενες γνώμες, δεν μπορούν καταρχήν να θεωρηθούν ότι αποτελούν κίνδυνο για τη δημόσια τάξη και να απαγορευθούν ή να περιοριστούν²²⁵.

Ειδικότερα, σε σχέση με την έκφραση και διάδοση πολιτικών ιδεών, ο «κατευνασμός των πολιτικών παθών» δεν μπορεί να παράσχει δικαιολογητικό έρεισμα για περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης σε περίοδο πολιτικής και πολιτειακής ομαλότητας (χωρίς δηλαδή να έχει ανασταλεί η ισχύς του άρθρου 14 με βάση το άρθρο 48 παρ. 1 Συντ.)²²⁶. Ακόμα και όταν οι ιδέες αυτές είναι αντίθετες προς τις αρχές του ίδιου του Συντάγματος, συμπεριλαμβανομένων των θεμελιωδών, από καμία συνταγματική διάταξη δεν συνάγεται απαγόρευση έκφρασης και διάδοσής τους²²⁷, η δε διάταξη του άρθρου 29 παρ. 1 Συντ. περί υποχρέωσης των πολιτικών κομμάτων να εξυπηρετούν την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν φαίνεται να παρέχει συνταγματικό έρεισμα για τη διάλυση πολιτικού κόμματος²²⁸. Εκείνο που απαγορεύεται σε κάθε περίπτωση είναι η απόπειρα βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 3 και 4)²²⁹.

Συνεπώς, ακόμη και ο ρατσιστικός ή μισαλλόδοξος λόγος²³⁰ δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφεύγει συνολικά και εκ των προτέρων από το προστατευτικό πεδίο των άρθρων 14 Συντ. και 10 ΕΣΔΑ, αν δεν εξωθεί στη διάπραξη παράνομων πράξεων π.χ. βιαιοτήτων κατά συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας²³¹. Έτσι, η δημόσια έκφραση ρατσιστικών ή μισαλλόδοξων αντιλήψεων,

²²² Βλ. π.χ. άρθρο 5 παρ. 3 εδάφιο β ΚΔΔιαδ σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε δημόσια έγγραφα ως ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος πληροφόρησης, όπου προβλέπεται ότι η αρμόδια διοικητική αρχή μπορεί να αρνηθεί την ικανοποίησή του αν το έγγραφο αναφέρεται στις συζητήσεις του Υπουργικού Συμβουλίου, ή αν είναι δυνατόν να δυσχεραθεί ουσιαστικά η έρευνα δικαστικών, διοικητικών, αστυνομικών ή στρατιωτικών αρχών σχετικά με την τέλεση εγκλήματος ή διοικητικής παράβασης.

²²³ ΑΠ 858/2020.

²²⁴ Βλ. και ΕΔΔΑ, Ilıcak κατά Τουρκίας, 14/12/2021, Yasin Özdemir κατά Τουρκίας, 07/12/2021, Genov και Sarbinska κατά Βουλγαρίας, 30/11/2021, Tuncer Bakırhan κατά Τουρκίας, 14/09/2021, Erkizia Almandoz κατά Ισπανίας, 22/06/2021, Agit Demir κατά Τουρκίας, 27/02/2018, Işıkırık κατά Τουρκίας, 14/11/2017.

²²⁵ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', ό.π., σελ. 509.

²²⁶ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 339. Όμως, κατά τη ΣτΕ 1732/2017: «τα ραδιοηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης ... πρέπει ... να αποφεύγουν ή να περιορίζουν την προβολή θέσεων, σχολίων ή συνθημάτων ικανών να εξάψουν ή να επιδεινώσουν τα πολιτικά ή κοινωνικά πάθη και, εν τέλει, να διασαλεύσουν την δημόσια τάξη και την κοινωνική ειρήνη». Σε αντίθετη κατεύθυνση η ΕΔΔΑ, Reichman κατά Γαλλίας, 12/06/2016.

²²⁷ Αντίθετα η ΕφΑθ 7716/1977.

²²⁸ Ξηρός Θ., Το δικαίωμα πολιτικής συσσωμάτωσης, σε: Βλαχόπουλος Σ. (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 685 επ..

²²⁹ Βλ. και άρθρο 14 παρ. 2 (δ) Συντ., δυνάμει του οποίου επιτρέπεται η κατάσχεση εφημερίδων ή άλλων εντύπων για δημοσίευμα που έχει ως σκοπό τη βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος.

²³⁰ Κατά την ΝαυτοδΠειρ 588/2011, το έννομο αγαθό που προστατεύεται εν προκειμένω είναι το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα κάθε Έλληνα και μη πολίτη, που βρίσκεται στην Ελλάδα, για ισότητα στη μεταχείριση και αποφυγή φυλετικών, εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων ή διαφορετικά το δικαίωμα να διαβιώνει κανείς στην Ελλάδα χωρίς διακρίσεις εξαιτίας της φυλής, της εθνικότητας ή της θρησκείας του.

²³¹ Βλ. ενδεικτικά και ΕΔΔΑ, Kilin κατά Ρωσίας, 11/05/2021, Stomakhin κατά Ρωσίας, 09/05/2018. Βλ. όμως και ΕΔΔΑ, Pastörs κατά Γερμανίας, 03/10/2019, Williamson κατά Γερμανίας, 31/01/2019, M'Bala M'Bala κατά Γαλλίας,

καθώς και η βάσει αυτών των αντιλήψεων άρνηση ιστορικών γεγονότων σχετικά με εγκλήματα που έχουν αναγνωριστεί από διεθνή δικαστήρια ή με αποφάσεις της Βουλής²³² τιμωρούνται ποινικά²³³ μόνο εφόσον ενέχουν υποκίνηση σε πράξεις βίας ή μίσους. Έχει δε, γίνει δεκτό ότι επιβάλλεται συσταλτική ερμηνεία των διατάξεων αυτών, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για «απλή έκφραση γνώμης επιστημονικής κριτικής, έστω και δυσάρεστης ή επικριτικής για τα μέλη μίας φυλής ή εθνότητας»²³⁴, αν και στην προκειμένη περίπτωση ενδέχεται να υποκρύπτεται μισαλλόδοξος λόγος.

Με βάση τα παραπάνω, στη θεωρία υποστηρίζεται η ανάγκη συσταλτικής ερμηνείας των διατάξεων του Στ' Κεφαλαίου του Ειδικού Μέρους του Ποινικού Κώδικα (άρθρα 183 επ.) περί επιβουλής της δημόσιας τάξης²³⁵, ερμηνεία η οποία σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Τα εγκλήματα που τιμωρούνται σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις και αφορούν την ελευθερία της έκφρασης είναι²³⁶, είτε εγκλήματα δημόσιας διέγερσης κατά των προσταγών της κρατικής εξουσίας (διέγερση σε απείθεια, διέγερση σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος)²³⁷ είτε εγκλήματα που συνιστούν διασάλευση της ευταξίας σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο χωρίς προηγούμενη διέγερση των πολιτών κατά επιταγών της κρατικής εξουσίας, που βλάπτουν όμως την ειρηνική διαβίωση των πολιτών (διατάραξη κοινής ειρήνης, απειλή διάπραξης εγκλήματος, διασπορά ψευδών ειδήσεων, προσβολή συμβόλων ή τόπων ιδιαίτερης εθνικής ή θρησκευτικής σημασίας).²³⁸

Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται σε όσα από τα παραπάνω εγκλήματα είναι δυνητικής διακινδύνευσης, δηλαδή σε όσα από αυτά τυποποιείται ως στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης το ενδεχόμενο διασάλευσης της τάξης. Στις περιπτώσεις αυτές, η πράξη του δράστη τιμωρείται επειδή η συμπεριφορά του δημιουργεί ατμόσφαιρα ικανή να οδηγήσει άμεσα στη διασάλευση της τάξης λόγω των αντιδράσεων που θα προκαλέσει στους αποδέκτες της. Τέτοια εγκλήματα είναι, για παράδειγμα, η διέγερση σε απείθεια ή σε πρόκληση κακουργήματος²³⁹ ή πλημμελήματος και η διασπορά ψευδών ειδήσεων. Κρίσιμα στοιχεία εδώ για την εκτίμηση περί του θεμιτού και

20/10/2015, σύμφωνα με τις οποίες η άρνηση του Ολοκαυτώματος και οι αντισημιτικές δηλώσεις δεν προστατεύονται από την ΕΣΔΑ διότι αποτελούν προώθηση ιδεών αντίθετων με το κείμενο και το πνεύμα της.

²³² Σχετικά με την αναγνώριση με αποφάσεις της Βουλής, βλ. ΠρΠεθ 2313/2015, σύμφωνα με την οποία η διάταξη του άρθρου 2 του Ν. 676/1979 είναι αντισυνταγματική και αντίθετη με την ΕΣΔΑ και το ΔΣΑΠΔ, διότι εισάγει ανεπίτρεπτη υποκατάσταση της νομοθετικής λειτουργίας στα έργα της δικαστικής, παραβιάζει την αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege* και επιτρέπει στον νομοθέτη να θεσπίζει και να ορίζει ο ίδιος δεσμευτικά και καταναγκαστικά, με τα μέσα του ποινικού δικαίου, την ιστορική αλήθεια κατά τη δική του εκδοχή, η οποία αποτελεί επιστημονικό πεδίο των ιστορικών ερευνητών και αντικείμενο δημόσιων συζητήσεων και προβληματισμών.

²³³ Άρθρα 1 και 2 αντίστοιχα του Ν. 676/1979 (ΦΕΚ Α' 139/28-06-1979), όπως αυτός έχει τροποποιηθεί με το Ν. 4825/2014 (ΦΕΚ Α' 191/10-09-2014) και το Ν.4491/2017 (ΦΕΚ Α' 152/13-10-2017).

²³⁴ ΑΠ (Ολ.) 3/2010.

²³⁵ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', ό.π., σελ. 510.

²³⁶ Παπαστυλιανού Χ., Η ερμηνεία του όρου Δημόσια Τάξη, ό.π..

²³⁷ Άρθρα 183, 184 ΠΚ αντίστοιχα. Με το άρθρο πρώτο του Ν.4619/2019 (ΦΕΚ Α' 95/11-06-2019) με το οποίο κυρώθηκε ο νέος ΠΚ, καταργήθηκε το έγκλημα περί εγκωμιασμού κακουργήματος του άρθρου 185 ΠΚ, το δε έγκλημα περί διατάραξης της κοινής ειρήνης με πρόσκληση του άρθρου 192 ΠΚ ενσωματώθηκε πλήρως στο άρθρο 184 ΠΚ.

²³⁸ Άρθρα 189, 190, 191 και 191Α ΠΚ αντίστοιχα. Με το άρθρο πρώτο του Ν. 4619/2019, με το οποίο κυρώθηκε ο νέος ΠΚ, το έγκλημα της διατάραξης συνεδριάσεων του άρθρου 197 ΠΚ ενσωματώθηκε εν μέρει στο άρθρο 191 ΠΚ.

²³⁹ Βλ. και Κανονισμό (Ε.Ε.) 2021/784 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2021 σχετικά με την πρόληψη της διάδοσης τρομοκρατικού περιεχομένου στο διαδίκτυο, όπου ως τρομοκρατικό περιεχόμενο ορίζεται αυτό που περιέχει υποκίνηση σε τρομοκρατικά εγκλήματα ή παροχή οδηγιών για την τέλεσή τους ή εξύμνηση αυτών. Ο Κανονισμός προβλέπει, στα πλαίσια διαφύλαξης της κυβερνοασφάλειας, την αφαίρεση του τρομοκρατικού περιεχομένου από το διαδίκτυο εκ μέρους των παρόχων των σχετικών υπηρεσιών σε συνεργασία με τις αρμόδιες κρατικές αρχές.

αναγκαίου χαρακτήρα των περιορισμών στην έκφραση, είναι η δημόσια τέλεση της πράξης και η ύπαρξη στενής αιτιώδους συνάφειας μεταξύ αυτής και του κινδύνου, ο οποίος θα πρέπει να είναι αληθής και αντικειμενικά διαγνώσιμος. Περαιτέρω, προκειμένου να είναι αποδεκτός ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης στις περιπτώσεις αυτές, θα πρέπει να αποβλέπει στην αποτροπή κινδύνου σοβαρής και αντικειμενικής βλάβης και να μην υποκρύπτει ως κίνητρο τη διάθεση των αρχών να παρέμβουν στους όρους διεξαγωγής των δημόσιων διαλόγων, να μην οδηγεί δηλαδή στη τιμωρία του δράστη με βάση το φρόνημά του. Κατά την αξιολόγηση της βλάβης θα πρέπει να συνυπολογίζονται οι συγκεκριμένες συνθήκες υπό τις οποίες εκφέρεται ο λόγος, η αξιολόγηση στην οποία προβαίνει ο ομιλητής σχετικά με το έννομο αγαθό εναντίον του οποίου στρέφεται με τον λόγο του²⁴⁰, καθώς και οι τυχόν προκαταλήψεις ή ευπείθεια του ακροατή. Ακόμα, η εκτίμηση της βλάβης δεν θα πρέπει να εξαρτάται από την ύπαρξη έντασης στη δημόσια αντιπαράθεση σχετικά με ένα ζήτημα. Όπως έχει κριθεί, μόνο η ανταλλαγή απόψεων ακόμη και για θέματα που προκαλούν ένταση, μπορεί να μειώσει τις εντάσεις²⁴¹, ενώ αντίθετα η έλλειψη ανοχής απέναντι σε μειοψηφικές απόψεις μπορεί να οδηγήσει σε αντίδραση του ακροατηρίου και διασάλευση της τάξης, δηλαδή στην πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος²⁴². Οι παραπάνω απαιτήσεις φωτίζονται από τα κριτήρια που θέτει η νομολογία του ΕΔΔΑ, κατά την οποία η επέμβαση στην έκφραση και τη ροή των πληροφοριών στη δημόσια σφαίρα πρέπει να ανταποκρίνεται σε «επιτακτική κοινωνική ανάγκη»²⁴³, ενώ η διασύνδεση της επέμβασης με την οικεία επιτακτική ανάγκη πρέπει να είναι «συμβατή με μια δημοκρατική κοινωνία»²⁴⁴ και να διασφαλίζει «δίκαιη ισορροπία» ως προς τα προστατευόμενα συμφέροντα των εμπλεκόμενων προσώπων.

Τις απαιτήσεις αυτές δεν καλύπτει, σύμφωνα με τη θεωρία²⁴⁵, η διάταξη του άρθρου 191 ΠΚ²⁴⁶ περί διασποράς ψευδών ειδήσεων, η οποία καταλαμβάνει κάθε διάδοση ή διασπορά ψευδών ειδήσεων «που είναι ικανές να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στην εθνική οικονομία, στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή στη δημόσια υγεία»²⁴⁷. Σύμφωνα με τη νομολογία που είχε αποκρυσταλλωθεί υπό την ισχύ του παλαιού ΠΚ, η διάταξη αποβλέπει στην προστασία της δημόσιας τάξης υπό στενή έννοια, «δηλαδή, της επικρατούσας στο κράτος ευταξίας συνεπεία της γενικής υποταγής στην έννομη τάξη»²⁴⁸, η οποία – κατά την αιτιολογική έκθεση επί του σχεδίου του μετέπειτα ψηφισθέντος Ν.4855/2021 - συνίσταται στην «ειρηνική και ήρεμη συνύπαρξη και διαβίωση των πολιτών». Από τη θεωρία δεν

²⁴⁰ Βλ. και ΕγκΕισΑΠ 16/2020.

²⁴¹ Αναφορά της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, Sadik κατά Ελλάδος, 04/04/1995, που έκρινε ότι η τιμωρία ενός μειονοτικού βουλευτή για πρόκληση διχόνοιας επειδή σε προεκλογική του ομιλία χαρακτήρισε τους Μουσουλμάνους που διαβιούν στη Θράκη ως «Τούρκους», δεν συνιστούσε μέτρο αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία, ιδίως όταν δεν προέτρεψε τους αποδέκτες του λόγου σε πρόκληση βιαιοπραγιών.

²⁴² Παπαστυλιανού Χ., Η ερμηνεία του όρου Δημόσια Τάξη, ό.π..

²⁴³ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Rouillan κατά Γαλλίας, 23/06/2022.

²⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Bumbeș κατά Ρουμανίας, 03/05/2022.

²⁴⁵ Επιφυλάξεις για τη συνταγματικότητα της διάταξης εκφράστηκαν και από την Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής στην Έκθεσή της επί του σχεδίου του μετέπειτα ψηφισθέντος Ν. 4855/2021.

²⁴⁶ Η συμβατότητα της διάταξης με το άρθρο 7 του Συντάγματος είχε γίνει δεκτή με την ΑΠ (Ολ.) 1463/1981.

²⁴⁷ Η διάταξη στη σημερινή της μορφή διαμορφώθηκε με το άρθρο 36 του Ν. 4855/2021 (ΦΕΚ Α' 215/12-11-2021), το οποίο επανέφερε με ορισμένες τροποποιήσεις την αρχική ρύθμιση. Με το άρθρο πρώτο του Ν. 4619/2019, με το οποίο κυρώθηκε ο νέος ΠΚ, η αρχική μορφή της διάταξης είχε τροποποιηθεί στην κατεύθυνση μετατροπής του εγκλήματος από έγκλημα διακινδύνευσης σε έγκλημα αποτελέσματος και απαιτούσε να έχει προκληθεί πράγματι φόβος σε αόριστο αριθμό ανθρώπων ή σε ορισμένο κύκλο ή κατηγορία προσώπων, που αναγκάζονται έτσι να προβούν σε μη προγραμματισμένες πράξεις ή σε ματαίωσή τους, με κίνδυνο να προκληθεί ζημία στην οικονομία, στον τουρισμό ή στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή να διαταραχθούν οι διεθνείς της σχέσεις.

²⁴⁸ ΑΠ (Ολ.) 2/2017, ΑΠ 1519/2004, 1126/1994.

αμφισβητείται ο θεμελιώδης χαρακτήρας αυτού του σκοπού, ωστόσο υποστηρίζεται ότι²⁴⁹ η ανησυχία ή ο κλονισμός της εμπιστοσύνης ή η παραπλάνηση των πολιτών δεν συνεπάγονται καθαυτά προσβολή της δημόσιας τάξης υπό την παραπάνω έννοια. Ότι η αποτροπή τους, ακόμα και νοούμενη ως αυτοτελής σκοπός, δεν μπορεί να παράσχει θεμιτή βάση για την ποινική απαγόρευση, καθότι αφενός η εμπιστοσύνη και η ανησυχία αποτελούν στοιχεία που αφορούν το ενδιάθετο φρόνημα και την ομαδική ψυχολογία αντίστοιχα, αφετέρου η συμμόρφωση με την έννομη τάξη και η κοινωνική ειρήνη δεν προϋποθέτουν σε μια δημοκρατική κοινωνία την παραδοχή εκ μέρους των πολιτών μιας επίσημης αληθούς εικόνας. Αμφισβητείται περαιτέρω ο θεμιτός και αναγκαίος χαρακτήρας της ρύθμισης, με το επιχείρημα ότι σε ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος η αλήθεια ή το ψεύδος δεν είναι πρόδηλα εμφανή ούτε είναι ευχερής η απομόνωση του αξιολογικού στοιχείου από το πραγματικό²⁵⁰, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνεται τελικά ο εν δυνάμει αληθής λόγος που είναι ικανός να κλονίσει την εμπιστοσύνη του κοινού, ενώ από την άλλη είναι ανεκτά ακόμα και τα συνειδητά ψεύδη που δημιουργούν εξωραϊσμένη ψευδαίσθηση της πραγματικότητας. Ακόμη, ασκείται κριτική στην τυποποίηση της δυνητικής διακινδύνευσης για το εν λόγω έγκλημα, καθώς εκτιμάται πως με αυτό τον τρόπο θυσιάζεται αδικαιολόγητα η αυθεντικότητα της δημόσιας σφαίρας για βλάβη που είναι αμφίβολο αν θα επέλθει και ως εκ τούτου, υπερακοντίζεται η επιτακτική κοινωνική ανάγκη που θα καθιστούσε την επέμβαση στην έκφραση αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία²⁵¹.

Τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω σε σχέση με τη δημόσια τάξη ισχύουν και για τις ειδικότερες εκδηλώσεις της ελευθερίας της έκφρασης. Ακόμα και η ανεπιφύλακτη (δηλαδή χωρίς τη ρήτρα «*τηρώντας τους νόμους του κράτους*») διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 1 εδάφιο α' Συντ., δεν σημαίνει ότι ο καλλιτέχνης, ο επιστήμονας ή ο εκπαιδευτικός μπορούν, επικαλούμενοι την παραπάνω συνταγματική διάταξη, να παραβιάσουν τους «γενικούς νόμους» πλήττοντας στον πυρήνα τους άλλα συνταγματικά δικαιώματα ή αγαθά. Σημαίνει, ωστόσο, ότι οι νομοθετικά επιβαλλόμενοι περιορισμοί οφείλουν να είναι λιγότερο εκτεταμένοι και εντατικοί, όταν πρόκειται για έργα τέχνης ή επιστήμης, από ό,τι είναι όταν πρόκειται για άλλου είδους έκφραση²⁵², ενώ περαιτέρω δεν επιτρέπεται η επιβολή ειδικών περιορισμών που αφορούν μόνο την τέχνη ή την επιστήμη. Όσον αφορά δε, το «*καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα*» που τίθεται, κατά το άρθρο 16 παρ. 1 εδάφιο β' Συντ., ως όριο της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της ελευθερίας της διδασκαλίας, αυτό αφορά την εξωτερική συμπεριφορά και έχει την έννοια ότι ο φορέας της μπορεί να αμφισβητήσει την ορθότητα, όχι όμως και τη δεσμευτικότητα των επιλογών του συντακτικού νομοθέτη²⁵³.

Ιδιαίτερο ζήτημα σε σχέση με την ακαδημαϊκή ελευθερία, αποτελεί το πανεπιστημιακό άσυλο, δηλαδή η απαγόρευση επέμβασης της δημόσιας δύναμης στους πανεπιστημιακούς χώρους χωρίς προηγούμενη άδεια των ίδιων των πανεπιστημιακών οργάνων, εκτός εάν τελούνται σε αυτούς αυτόφωρα σοβαρά εγκλήματα και ιδίως εγκλήματα που στρέφονται κατά της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας. Το πανεπιστημιακό άσυλο δεν μνημονεύεται ρητά στη συνταγματική διάταξη. Εντούτοις, κατά την κρατούσα στη θεωρία άποψη, αυτό διαθέτει συνταγματική

²⁴⁹ Παπασπύρου Ν., Είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η νέα ρύθμιση για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων; ό.π..

²⁵⁰ Βλ. και Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', ό.π., σελ. 523-524.

²⁵¹ Παπασπύρου Ν., Είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η νέα ρύθμιση για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων; ό.π..

²⁵² Άλλωστε, οι επιστημονικές και καλλιτεχνικές κρίσεις είναι δικαστικά ανέλεγκτες.

²⁵³ Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 367-372.

περιωπή²⁵⁴ καθώς συνεχεται άρρηκτα τόσο με την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας όσο και με την «πλήρη αυτοδιοίκηση» των ΑΕΙ και συνεπώς εμπεριέχεται ουσιαστικά στην κατοχύρωση της ακαδημαϊκής ελευθερίας²⁵⁵. Το πανεπιστημιακό άσυλο κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά με τις διατάξεις των παρ. 4-8 του άρθρου 2 του Ν.1268/1982 (ΦΕΚ Α' 87/16-07-1982) και εν τέλει καταργήθηκε με το άρθρο 64 του Ν.4623/2019 (ΦΕΚ Α' 134/09-08-2019)²⁵⁶. Έπειτα, με τις διατάξεις των άρθρων 18-20 του Ν.4777/2021 (ΦΕΚ Α' 25/17-02-2021) προβλέφθηκε η σύσταση «Ομάδων Προστασίας Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων» (ΟΠΠ) συγκροτούμενων από αστυνομικό προσωπικό και ειδικούς φρουρούς της ΕΛ.ΑΣ. (η λεγόμενη πανεπιστημιακή αστυνομία), με σκοπό την «ενίσχυση της προστασίας και της ασφάλειας των χώρων των Α.Ε.Ι.»²⁵⁷. Με βάση την παραπάνω θεώρηση, η νομοθετική κατάργηση του πανεπιστημιακού ασύλου συνιστά περιορισμό της συνταγματικά κατοχυρωμένης ακαδημαϊκής ελευθερίας για λόγους δημόσιας τάξης, και πιο συγκεκριμένα για λόγους δημόσιας ασφάλειας στους χώρους των πανεπιστημίων. Γύρω από το ζήτημα του θεμιτού ή μη χαρακτήρα του περιορισμού αυτού, η θεωρία εμφανίζεται διχασμένη. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές των νομοθετικών αλλαγών, ο Ν.4777/2021 εισάγει θεμιτή διάκριση μεταξύ της φύλαξης των πανεπιστημίων - ακαδημαϊκής τάξης και ασφάλειας (ασφάλεια με τη διοικητική έννοια του όρου) για την οποία είναι αρμόδιες οι πανεπιστημιακές αρχές και της δημόσιας τάξης και ασφάλειας (ασφάλεια με την αστυνομική έννοια του όρου) για την οποία είναι αρμόδια η ΕΛ.ΑΣ.²⁵⁸. Κατά τους επικριτές της όμως, το πανεπιστημιακό άσυλο απολαμβάνει συνταγματικής προστασίας και ο τυπικός νόμος δύναται μόνο να το αναγνωρίσει και όχι να το κατοχυρώσει ούτε να το καταργήσει²⁵⁹, οι δε ΟΠΠ παραβιάζουν την αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων και την αρχή της αναλογικότητας²⁶⁰. Η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, με απόφασή της τον Μάιο του 2022²⁶¹ τάχθηκε υπέρ της συνταγματικότητας των σχετικών διατάξεων, με το σκεπτικό²⁶², μεταξύ άλλων, ότι αυτές τέθηκαν «σε συνέχεια σειράς προΐσχυσάντων ηπιότερων μέτρων ασφάλειας, τα οποία κρίθηκαν από το νομοθέτη απρόσφορα, οι ως άνω συνταγματικές διατάξεις, στις οποίες δεν κατοχυρώνεται αυτοτελώς «άσυλο», δεν υποχρεώνουν τον νομοθέτη να αναθέτει στα ΑΕΙ τις αρμοδιότητες της τήρησης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, ασκούμενες κατά το Σύνταγμα από το Κράτος μέσω των σωμάτων ασφαλείας όπως η ΕΛΑΣ...».

²⁵⁴ Βλ. Τσάτσος Δ., Η ελληνική πολιτεία 1974-1997, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1978, σελ. 460 επ..

²⁵⁵ Μάνεσης Α., Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, τ. Ι, ό.π., σελ. 702-703.

²⁵⁶ Η αρχική διάταξη είχε τροποποιηθεί με το άρθρο 22 του Ν. 3549/2007 (ΦΕΚ Α' 69/20-03-2007), στη συνέχεια καταργήθηκε με το άρθρο 3 του Ν. 4009/2011 (ΦΕΚ Α' 195/06-09-2011) και κατόπιν προβλέφθηκε εκ νέου δυνάμει των άρθρων 3 και 88 του Ν. 4485/2017 (ΦΕΚ Α' 114/04-08-2017).

²⁵⁷ Από την αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου.

²⁵⁸ Βενιζέλος Ε., Ακαδημαϊκή ελευθερία χωρίς ασφάλεια δεν υπάρχει, εφημερίδα Καθημερινή της Κυριακής, 05/03/2022, Μανιτάκης Α., Οι ιερόσυλοι του ασύλου και οι μωροί υποστηρικτές τους, εφημερίδα Καθημερινή της Κυριακής, 05/03/2022.

²⁵⁹ Σωτηρέλης Γ., Αστυνόμηση των Α.Ε.Ι. ερήμην του Συντάγματος; Τα ατομικά δικαιώματα στην προκρούστεια κλίνη ενός αυθαίρετου ερμηνευτικού «αναθεωρητισμού», 17/03/2022, <https://www.constitutionalism.gr/astinomefsi-ton-aei-erimin-tou-sintagmatos/>.

²⁶⁰ Κοντιάδης Ξ., Πανεπιστημιακή ασφάλεια χωρίς ιδεοληψίες, εφημερίδα Καθημερινή, 11/03/2022.

²⁶¹ Η απόφαση δεν έχει δημοσιευθεί ακόμα.

²⁶² Όπως αυτό προκύπτει από τη σχετική ανακοίνωση του Προέδρου του ΣτΕ.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η δημόσια τάξη αποτελεί έννομο αγαθό που έχει θεμελιώδη σημασία για κάθε κράτος, προφανώς και για το ελληνικό. Για το λόγο αυτό, αναγνωρίζεται ως θεμιτός λόγος για την επιβολή περιορισμών στα ατομικά δικαιώματα, τόσο από το Σύνταγμα όσο και από την ΕΣΔΑ, αλλά και από το ενωσιακό δίκαιο. Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά: «... η εν γένει πολιτική ελευθερία δεν δύναται να νοηθή πέραν ενός ‘ελαχίστου ορίου συντηρήσεως’ του κράτους, δεν δύναται να υπάρξει εάν και εφ’ όσον διακυβεύη την διάρκειαν και την ύπαρξίν του. Το Συνταγματικόν Δίκαιον και των πλέον φιλελευθέρων και των πλέον δημοκρατικών κρατών διαμορφούται και διαρθρούται πάντοτε κατά τοιούτον τρόπον, ώστε η ελευθερία των πολιτών να μη θέτη εις κίνδυνον την ασφάλειαν του δεδομένου κράτους. Εν η δε περιπτώσει ο συνδυασμός ασφαλείας του κράτους και πολιτικής εν γένει ελευθερίας δεν καθίσταται δυνατόν να διατηρηθή, η ασφάλεια του κράτους υπερισχύει και η ελευθερία υποχωρεί»²⁶³.

Ένα ζήτημα που αναδεικνύεται από την ανάλυση που προηγήθηκε στα πλαίσια της παρούσας διπλωματικής εργασίας, είναι το κατά πόσο η έννοια της δημόσιας τάξης μπορεί να νοηθεί και πέρα από αυτό το «ελάχιστο όριο συντηρήσεως του κράτους». Δηλαδή, αν και σε ποιες περιπτώσεις μπορεί η δημόσια τάξη να εκληφθεί υπό ευρεία έννοια και να συμπεριλάβει στο περιεχόμενό της και την ομαλή κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας.

Ακόμη πιο σοβαρό, όμως, φαίνεται πως είναι το ζήτημα του τι περιλαμβάνει τελικά αυτό το ελάχιστο όριο που είναι απαραίτητο για την υπόσταση ενός κράτους, τι περιλαμβάνει δηλαδή η δημόσια τάξη υπό στενή έννοια (δημόσια ασφάλεια). Το πρόβλημα αυτό εντοπίζεται κυρίως στις κρατούσες αντιλήψεις. Η ελληνική νομολογία, ιδίως του Αρείου Πάγου, υπάγει και αυτές στη δημόσια ασφάλεια. Το ίδιο προκύπτει και από την ελληνική νομοθεσία (π.χ. διασπορά ψευδών ειδήσεων).

Από την άλλη πλευρά, τόσο το ΕΔΔΑ όσο και το ΔΕΕ/ΔΕΚ, παρά το γεγονός ότι θέτουν ορισμένα πλαίσια που περιορίζουν το νοηματικό εύρος της έννοιας της δημόσιας τάξης, ξεκινούν με την καταρχήν παραδοχή ότι οι Αρχές των κρατών μελών διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης σχετικά με το ζήτημα αυτό. Αξίζει επίσης εδώ να σημειωθεί ότι, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και στα πλαίσια της προληπτικής αντιμετώπισης του τρομοκρατικού φαινομένου, έχει τεθεί ως στόχος, μεταξύ άλλων και η καταπολέμηση της λεγόμενης ριζοσπαστικοποίησης. Όπως αναφέρεται στην από 24/07/2020 Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με τη στρατηγική της Ε.Ε. για την Ένωση Ασφάλειας 2020-2025, «η καταπολέμηση της τρομοκρατίας ξεκινά με την αντιμετώπιση των βαθύτερων αιτίων της. Η πόλωση της κοινωνίας, οι πραγματικές ή εικαζόμενες διακρίσεις και άλλοι ψυχολογικοί και κοινωνιολογικοί παράγοντες μπορούν να καταστήσουν τους ανθρώπους πιο ευάλωτους στη ριζοσπαστική ρητορική. Στο πλαίσιο αυτό, η αντιμετώπιση της ριζοσπαστικοποίησης συμβαδίζει με την προώθηση της κοινωνικής συνοχής σε τοπικό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο». Αντίστοιχα στην Ελλάδα, με το άρθρο 19 του Ν.4703/2020 προβλέφθηκε η σύσταση Διεύθυνσης Πρόληψης Βίας στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, η οποία θα είναι αρμόδια για τη λήψη μέτρων πρόληψης, μεταξύ άλλων, και της ριζοσπαστικοποίησης. Ως ριζοσπαστικοποίηση χαρακτηρίζεται «η σταδιακή υιοθέτηση ακραίων θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων με στόχο την ανατροπή των συμβατικών ιδεολογιών στη

²⁶³ Μάνεσης Α., Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, ό.π., σελ. 58-59.

βάση μιας προσλαμβανόμενης αδικίας και αποξένωσης από την κοινωνία και το κράτος»²⁶⁴. Και ναι μεν, η παραπάνω Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προβλέπει εν προκειμένω την υιοθέτηση από τα κράτη μέλη ήπιων πολιτικών, όπως η εκπαίδευση, ο πολιτισμός και ο αθλητισμός, ωστόσο δεν παύει να πρόκειται για ζήτημα που αφορά το ενδιάθετο φρόνημα και την «εμπιστοσύνη στα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στις κυβερνήσεις των κρατών μελών»²⁶⁵, όχι λοιπόν τη βίαιη δράση καθαυτή. Το όλο ζήτημα αποκτά ευρύτερες διαστάσεις, αν ληφθεί υπόψη ότι γενικότερα η σταδιακή μετατόπιση του έργου των αστυνομικών αρχών από την καταστολή στην πρόληψη του εγκλήματος, σημαίνει πως στόχος των ερευνών και της διασυνοριακής συνεργασίας μέσα στην Ε.Ε., επομένως και της παρακολούθησης των επικοινωνιών αλλά και της συλλογής, επεξεργασίας και χρήσης προσωπικών δεδομένων²⁶⁶, δεν είναι μόνο συγκεκριμένα - περιορισμένα άτομα, ύποπτα για ένα συγκεκριμένο αδίκημα, που διαπράχθηκε και διερευνάται για να διαλευκανθεί, αλλά ακόμα και απροσδιόριστος αριθμός προσώπων.

Όσον αφορά την τήρηση των αρχών της νομιμότητας και της αναλογικότητας, καθώς και της ρήτηρας του αναγκαίου μέτρου σε μια δημοκρατική κοινωνία κατά την επιβολή των ίδιων των περιορισμών, θα πρέπει καταρχήν να επισημανθεί ότι η όποια τυχόν δικαστική προστασία έναντι υπερβάσεων παρέχεται εκ των υστέρων, δηλαδή μετά την παραβίαση του δικαιώματος και αφού ο παθών έχει υποβληθεί στη χρονοβόρα, πολυδάπανη και ψυχοφθόρα διαδικασία μιας δίκης. Το δε αποτέλεσμα της δίκης είναι αβέβαιο, πόσο μάλλον που η ελληνική νομολογία έχει φανεί αρκετές φορές επιεικής έναντι αυθαίρετων και δυσανάλογων περιορισμών που έχουν επιβληθεί για λόγους δημόσιας τάξης, ενώ η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας²⁶⁷ αναγνωρίζει στις αρμόδιες κρατικές αρχές ευρύ περιθώριο εκτίμησης και αρνείται να προβεί σε εντατικό δικαστικό έλεγχο. Οι καταδίκες της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ δεν φαίνεται να οδηγούν πάντα σε αλλαγή νοοτροπίας.

Σχετικά με το ζήτημα της κρατικής αυθαιρεσίας, στο δημόσιο διάλογο έχει ανοίξει τελευταία μια συζήτηση γύρω από την ανάγκη ενίσχυσης των Ανεξάρτητων Αρχών προκειμένου αυτές να λειτουργήσουν ως «θεσμικά αντίβαρα» απέναντι στην εκτελεστική εξουσία. Όταν όμως πρόκειται για τη δημόσια τάξη, θα ήταν άραγε αποτελεσματικό κάτι τέτοιο; Μήπως εν τέλει, το κράτος είναι σε κάθε περίπτωση σε θέση «να κάνει πάρα πολλά, οιονεί τα πάντα, προκειμένου να διαφυλάξει (τη δημόσια τάξη και ασφάλειά του), αυτές τις δύο βασικές προϋποθέσεις της ύπαρξής του»²⁶⁸; Το ερώτημα παραμένει ανοιχτό.

²⁶⁴ Παπακωνσταντής Μ., *Η Τρομοκρατία στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2019.

²⁶⁵ Από την Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 24/07/2020 σχετικά με τη στρατηγική της Ε.Ε. για την Ένωση Ασφάλειας 2020-2025.

²⁶⁶ Βλ. π.χ. Γενικό Κανονισμό (Ε.Ε.) για την Προστασία Προσωπικών Δεδομένων (GDPR), ο οποίος προβλέπει τη μη εφαρμογή του αν πρόκειται για λόγους πρόληψης έναντι κινδύνων που απειλούν τη δημόσια ασφάλεια (άρθρο 2 περ. δ).

²⁶⁷ ΣτΕ (Ολ.) 1681/2022.

²⁶⁸ Δρόσος Ι., «Δημόσια τάξη» και «δημόσια ασφάλεια», ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βενιζέλος Ε., Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990.
- Γεωργιάδης Α. / Σταθόπουλος Μ., Αστικός Κώδιξ κατ' άρθρο ερμηνεία, τ. V Εμπράγατο Δίκαιο, εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, 1985.
- Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 2005.
- Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 2012.
- Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, III Ημ.Β, εκδόσεις Σάκκουλα, 2005.
- Καμτσίδου Ι., Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2001.
- Κουκιάδης Ι., Εργατικό Δίκαιο, Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, εκδόσεις Σάκκουλα, 1997.
- Μάνεσης Α., Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, Ιστ', εκδόσεις Αρμενόπουλος, 1962.
- Μάνεσης Α., Συνταγματική θεωρία και πράξη 1954-1979, τ. Ι., εκδόσεις Σάκκουλα, 1980.
- Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές ελευθερίες, εκδόσεις Σάκκουλα, 1982.
- Μανωλεδάκης Ι., Επιβουλή της δημόσιας τάξης, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1994.
- Μπακόπουλος Γ., Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, 1995.
- Ξηρός Θ., Το δικαίωμα πολιτικής συσσωμάτωσης, σε: Βλαχόπουλος Σ. (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.
- Παπακωνσταντής Μ., Η Τρομοκρατία στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2019.
- Σαρίπολος Ν.Ν., Σύστημα του συνταγματικού δικαίου, Γ', 1923.
- Σβώλος Α. / Βλάχος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ. Β', 1955.
- Τάχος Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, σε Σκουρής Β. – Τάχος Α., Ειδικό Διοικητικό Δίκαιο, τεύχος 3, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1990.
- Τσάτσος Δ., Η ελληνική πολιτεία 1974-1997, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1978.
- Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1988.
- Τσίρης Π., Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1998.
- Χρυσόγονος Κ. – Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Βενιζέλος Ε., Ακαδημαϊκή ελευθερία χωρίς ασφάλεια δεν υπάρχει, εφημερίδα Καθημερινή της Κυριακής, 05/03/2022.
- Δρόσος Ι., «Δημόσια τάξη» και «δημόσια ασφάλεια», προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο Ιωάννη Δεληγιάννη σε Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου, τόμος 35, τεύχος 2, Απρίλιος – Ιούνιος 1991.
- Θάνου Β., Το δικαίωμα του απορρήτου των επικοινωνιών και οι παράνομες παρακολουθήσεις, Εφημερίδα των Συντακτών, 25/08/2022.

- Κοντιάδης Ξ., Πανεπιστημιακή ασφάλεια χωρίς ιδεοληψίες, εφημερίδα Καθημερινή, 11/03/2022.
- Μανιτάκης Α., Οι ιερόσυλοι του ασύλου και οι μωροί υποστηρικτές τους, εφημερίδα Καθημερινή της Κυριακής, 05/03/2022.
- Παπασπύρου Ν., Είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η νέα ρύθμιση για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων; The Art of Crime, τεύχος 11/ 2021.
- Παπαστυλιανού Χ., Η ερμηνεία του όρου Δημόσια Τάξη ως περιορισμός των ατομικών ελευθεριών στην ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα, αναδημοσίευση στο Civilitas.GR, 2007.
- Σωτηρέλης Γ., Αστυνόμευση των Α.Ε.Ι. ερήμην του Συντάγματος; Τα ατομικά δικαιώματα στην προκρούστεια κλίνη ενός αυθαίρετου ερμηνευτικού «αναθεωρητισμού», 17/03/2022, <https://www.constitutionalism.gr/astinomefsi-ton-aei-erimin-tou-sintagmatou/>).

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ – ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

- Άρειος Πάγος (<https://www.areiospagos.gr>)
- Βουλή των Ελλήνων (<https://www.hellenicparliament.gr>)
- Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (<https://curia.europa.eu>)
- Εισαγγελία Αρείου Πάγου (<https://www.eisap.gr>)
- Εθνικό Τυπογραφείο (<https://www.et.gr>)
- Συμβούλιο της Επικρατείας (<https://www.adjustice.gr>)
- Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών Ισοκράτης (<https://www.dsanet.gr>)
- Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη (<https://www.minocp.gov.gr>)
- Echrcaselaw.com (<https://www.echrcaselaw.com>)
- European Court of Human Rights (<https://echr.coe.int>)

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ

- Σύνταγμα του 1975/1986/2001/2008/2019
- Σύνταγμα του 1952
- Σύνταγμα του 1927
- Σύνταγμα του 1911
- Σύνταγμα του 1864
- Σύνταγμα του 1844
- Σύνταγμα Τροιζήνας 1827
- Σύνταγμα Άστρους 1823
- Σύνταγμα Επιδαύρου 1821

ΔΙΕΘΝΗ ΚΕΙΜΕΝΑ

- Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)
- Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ)
- Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)
- Κανονισμός (Ε.Ε.) 2021/784 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2021 σχετικά με την πρόληψη της διάδοσης τρομοκρατικού περιεχομένου στο διαδίκτυο.
- Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (GDPR).

ΚΩΔΙΚΕΣ

- Αστικός Κώδικας
- Εισαγωγικός Νόμος του Αστικού Κώδικα
- Κώδικας Διοικητικής Διαδικασίας
- Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
- Ποινικός Κώδικας

ΝΟΜΟΙ

- Ν. 4855/2021 (ΦΕΚ Α' 215/12-11-2021)
- Ν. 4808/2021 (ΦΕΚ Α' 101/19-06-2021)
- Ν. 4777/2021 (ΦΕΚ Α' 25/17-02-2021)
- Ν. 4703/2020 (ΦΕΚ Α' 131/10-07-2020)
- Ν. 4624/2019 (ΦΕΚ Α' 137/29-08-2019)
- Ν. 4623/2019 (ΦΕΚ Α' 134/09-08-2019)
- Ν. 4619/2019 (ΦΕΚ Α' 95/11-06-2019)
- Ν. 4491/2017 (ΦΕΚ Α' 152/13-10-2017)
- Ν. 4485/2017 (ΦΕΚ Α' 114/04-08-2017)
- Ν. 4325/2015 (ΦΕΚ Α' 47/11-05-2015)
- Ν. 4301/2014 (ΦΕΚ Α' 223/07-10-2014)
- Ν. 4825/2014 (ΦΕΚ Α' 191/10-09-2014)
- Ν. 4249/2014 (ΦΕΚ Α' 73/24-03-2014)
- Ν. 4009/2011 (ΦΕΚ Α' 195/06-09-2011)
- Ν. 3549/2007 (ΦΕΚ Α' 69/20-03-2007)
- Ν.3536/2007 (ΦΕΚ Α' 42/23-02-2007)
- Ν. 2800/2000 (ΦΕΚ Α' 41/29-02-2000)

- Ν. 2472/1997 (ΦΕΚ Α' 50/10-04-1997)
- Ν. 2225/1994 (ΦΕΚ Α' 121/20-07-1994)
- Ν. 1268/1982 (ΦΕΚ Α' 87/16-07-1982)
- Ν. 676/1979 (ΦΕΚ Α' 139/28-06-1979)

ΠΡΟΕΔΡΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Π.Δ. 73/2020 (ΦΕΚ Α' 167/07-09-2020)
- Π.Δ. 28/2015 (ΦΕΚ Α' 34/23-03-2015)

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Ν.Δ. 794/1971 (ΦΕΚ Α' 1/01-01-1971)

ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Β.Δ. 168/1972 (ΦΕΚ Α' 35/09-03-1972)
- Β.Δ. 269/1972 (ΦΕΚ Α' 59/29-04-1972)
- Β.Δ. της 20-05/02-06-1939

ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ

- Α.Ν. 1672/1939 (ΦΕΚ Α' 123/29-03-1939)
- Α.Ν. 1363/1938 (ΦΕΚ Α' 305/03-09-1938)

ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

- Αιτιολογική Έκθεση και Έκθεση Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής επί του σχεδίου του μετέπειτα ψηφισθέντος Ν. 4855/2021 (ΦΕΚ Α' 215/12-11-2021).
- Αιτιολογική Έκθεση επί του σχεδίου του μετέπειτα ψηφισθέντος Ν. 4777/2021 (ΦΕΚ Α' 25/17-02-2021).
- Από 24/07/2020 Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με τη στρατηγική της Ε.Ε. για την Ένωση Ασφάλειας 2020-2025.
- Από Μαρτίου 2021, «Λευκή Βίβλος για την Προστασία του Πολίτη», του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη.
- Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789.
- Ελληνικό «Σύνταγμα» του 1968.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ

- **Ολομέλεια:** 2/2017, 3/2010, 4/2005, 1519/2004, 20/2001, 226/1999, 17/1999, 1126/1994, 6/1990, 37/1988, 1463/1981.
- **Τμήματα:** 840/2021, 858/2020, 492/2015, 632/2015, 1085/2014, 358/2012, 24/2012, 1448/2009, 58/2006, 1519/2004, 1045/2002, 1341/1993, 11/1987, 985/1982, 928/1979, 794/1976.
- **Εισαγγελία:** Εγκύκλιος 16/2020, Γνωμοδότηση 4/1999.

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

- **Ολομέλεια:** 1681/2022, 672/2021, 2/2017, 2399/2014, 4202/2012, 957/1978, 3742/1977, 3334/1975, 1693/1963, 182/1961.
- **Τμήματα:** 1527/2020, 560/2019, 1732/2017, 626/2016, 625/2016, 1920/2014, 4864/2013, 1488/2009, 1677/2008, 1364/2008, 648/2008, 307/2007, 2750/2006, 1094/2005, 3919/2001, 28/2000, 1063/1998, 3385/1995, 2286/1994, 746/1984, 3551/1981, 2145/1979, 4635/1977.

ΛΟΙΠΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

- Διοικητικό Εφετείο Αθηνών 1096/2011, 2983/2010, Εφετείο Λάρισας 73/2017, 420/2012, Εφετείο Θράκης 692/2009, 324/2003, 1241/2002, 31/2002, Εφετείο Αθηνών 7716/1977, 33/1965, Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λάρισας 159/2001, Πολυμελές Πρωτοδικείο Αθηνών 4314/1984, Πρωτοδικείο Ρεθύμνου 2313/2015, Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών 1796/2016, Μονομελές Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης 2490/2011, Ναυτοδικείο Πειραιά 588/2011.
- Διάταξη Εισαγγελέα Εφετών Αθηνών 56/2011.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΔΙΚΑΙΟΛΟΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

- Iqouioussen κατά Γαλλίας, απόφαση προσωρινών μέτρων, 04/08/2022
- Rouillan κατά Γαλλίας, 23/06/2022

- Αλιçi κ.α. κατά Τουρκίας, 24/05/2022
- Bumbeş κατά Ρουμανίας, 03/05/2022
- Ekrem Can κ.α. κατά Τουρκίας, 08/03/2022
- RCP κατά Ρουμανίας, 21/12/2021
- İlicak κατά Τουρκίας, 14/12/2021
- Yasin Özdemir κατά Τουρκίας, 07/12/2021
- Genov και Sarbinska κατά Βουλγαρίας, 30/11/2021
- Center of Societies for Krishna Consciousness και Frolov κατά Ρωσίας, 23/11/2021.
- Tuncer Bakırhan κατά Τουρκίας, 14/09/2021
- A.O. Falun Dafa κ.α. κατά Δημοκρατίας της Μολδαβίας, 29/06/2021
- Erkizia Almandoz κατά Ισπανίας, 22/06/2021
- Kilin κατά Ρωσίας, 11/05/2021
- Shmorgunov κ.α., Lutsenko και Verbytskyy, Kadura και Smaliy, Dubovtsev κ.α. και Vorontsov κ.α., όλες κατά Ουκρανίας, 21/01/2021
- Berkman κατά Ρωσίας, 01/12/2020
- Θρησκευτικό Δόγμα Μαρτύρων Ιεχωβά Βουλγαρίας κατά Βουλγαρίας, 10/11/2020.
- Ayoub κ.α. κατά Γαλλίας, 08/10/2020
- Laguna Guzman κατά Ισπανίας, 06/10/2020
- Adana TAYAD κατά Τουρκίας, 21/07/2020
- Ignatencu και RCP κατά Ρουμανίας, 05/05/2020
- Csiszer and Csibi κατά Ρουμανίας, 05/05/2020
- Varoğlu Atik κ.α. κατά Τουρκίας, 14/01/2020
- Razvozzhayev κατά Ρωσίας και Ουκρανίας, 19/11/2019
- Udaltsov κατά Ρωσίας, 19/11/2019
- Παντελίδου κατά Ελλάδας, 10/10/2019
- Pastörs κατά Γερμανίας, 03/10/2019
- Ter-Petrosyan κατά Αρμενίας, 25/04/2019
- Williamson κατά Γερμανίας, 31/01/2019
- Alekseyev κ.α. κατά Ρωσίας, 27/11/2018
- Tuskia κ.α. κατά Γεωργίας, 11/10/2018
- Lachiri κατά Βελγίου, 18/09/2018

- United Trade Union Civil Union και Csorba κατά Ουγγαρίας, 22/05/2018
- Stomakhin κατά Ρωσίας, 09/05/2018
- Chumak κατά Ουκρανίας, 06/03/2018
- Agit Demir κατά Τουρκίας, 27/02/2018
- Öğrü κ.α. κατά Τουρκίας , 19/12/2017
- Süleyman Çelebi κ.α. κατά Τουρκίας, 12/12/2017
- Hamidović κατά Βοσνίας και Ερζεγοβίνης, 05/12/2017
- Işıkırık κατά Τουρκίας, 14/11/2017
- Dakir κατά Βελγίου, 11/07/2017
- Belcacemi και Oussar κατά Βελγίου, 11/07/2017
- Metodiev κ.α. κατά Βουλγαρίας, 15/06/2017
- Reichman κατά Γαλλίας, 12/06/2016
- M’Bala M’Bala κατά Γαλλίας, 20/10/2015
- Τουρκική Ένωση Ξάνθης κ.ά. κατά Ελλάδος, 27/03/2008
- Bekir-Ousta κ.ά. κατά Ελλάδος, 11/10/2007
- Serif κατά Ελλάδος, 14/12/1999
- Σιδηρόπουλος κ.α. κατά Ελλάδος, 10/07/1998
- Μανουσάκης κλπ κατά Ελλάδος, 26/09/1996

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

- Αναφορά, Sadik κατά Ελλάδος, 04/04/1995

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (πρώην ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ)

- Απόφαση της 13/10/2022, υπόθεση C-344/2020, LF κατά SCRL / Βέλγιο.
- Απόφαση της 02/05/2018, συνεκδ. υποθέσεις C-331/16 και C-366/16, K. ΚΑΙ Η. F. / Ολλανδία, Βέλγιο.
- Απόφαση της 13/07/2017, υπόθεση C-193/16, E κατά Subdelegación del Gobierno en Álava / Ισπανία.

- Απόφαση της 14/03/2014, υπόθεση C-157/15, Achbita, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding κατά G4S Secure Solutions NV / Βέλγιο.
- Απόφαση της 17/11/2011, υπόθεση C-434/10, Aladzhov / Βουλγαρία.
- Απόφαση της 17/11/2011, υπόθεση C-430/10, Gaydarov / Βουλγαρία.
- Απόφαση της 27/04/2006, υπόθεση C-441/02, Επιτροπή κατά Γερμανίας.
- Απόφαση της 29/04/2004, συνεκδ. υποθέσεις C-482/01 και C-493/01, Ορφανόπουλος και Oliveri / Γερμανία.
- Απόφαση της 26/11/2002, υπόθεση C-100/01, Oteiza Olazabal / Γαλλία.
- Απόφαση της 10/10/1984, υπόθεση C-72/83, Campus Oil Limited κ.ά. κατά Minister for Industry and Energy κ.ά. / Ιρλανδία, και αγόρευση του Γενικού Εισαγγελέα Sir Gordon Slynn.
- Απόφαση της 18/05/1982, συνεκδ. υποθέσεις 115 και 116/1981, Adoui και Cornuaille / Βέλγιο.